

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ
RİAYƏT OLUNMASINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLU”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Cahangirzadə Əli Nazim oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ
RİAYƏT OLUNMASINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLU”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant:

Cahangirzadə Əli Nazim oğlu

 _____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos Zöhrab İbrahimov Həsən oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən Cahangirzadə Əli Nazim oğlu and içirəm ki, “Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasında daxili auditin rolu” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim hər bir mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLU

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Prudensial normativlərin yerinə yetirilməsində bankların daxili audit qurumları xüsusi yer tuturlar. Daxili audit qurumları, baş verə biləcək hər hansı normativ çatışmamazlığın qarşısını əvvəlcədən almaq iqtidarındadırlar. Məhz daxili auditin fəaliyyəti seçilmiş mövzunun aktuallığını şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir dövrdə Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının zərurilik səviyyəsini müəyyənləşdirərək, daxili auditin mövcud inkişaf problemlərini araşdıraraq ortaya qoymaqdan və bu problemlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən edərək, daxili auditin rolunun perspektiv inkişafı üçün təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Empirik tədqiqat, analiz, sintez, statistik təhlil, kapital adekvatlığının hesablanması.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, KapitalBank, XalqBank, PaşaBank.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Covid 19” epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki araşdırmaların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının, eləcə də kommersiya müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dərindən öyrənilmiş, onun iqtisadi idarəetmə sistemindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Xarici təcrübələr əsasında kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış və respublikamızda bu sistemin hazırkı vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatda mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: bank maliyyə, nəzarət, prudensial

THE ROLE OF INTERNAL AUDIT IN COMPLIANCE WITH PRUDENTIAL STANDARDS IN COMMERCIAL BANKS

SUMMARY

Relevance of the research: The internal audit institutions of banks play a special role in the implementation of prudential standards. Internal audit bodies are able to prevent any regulatory deficiencies that may occur. It is the activity of the internal audit that has determined the urgency of the chosen topic.

Purpose of the research: The main purpose of the research is to determine the level of compliance with prudential standards in commercial banks in modern times, to identify existing problems of internal audit and identify ways to overcome these problems, to make suggestions and recommendations for future development of the role of internal audit.

Research methods used: Empirical research, analysis, synthesis, statistical analysis, calculation of capital adequacy.

Research database: State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, Central Bank of the Republic of Azerbaijan, KapitalBank, XalqBank, PashaBank.

Limitations of the study: Existing limitations of practical research in connection with the Covid 19 epidemic.

Scientific novelty and practical results of the research: The essence of prudential compliance in commercial banks, as well as internal financial control in commercial enterprises has been studied in depth, its place and role in the economic management system has been identified. Based on foreign experience, the features of the organization of financial control in commercial enterprises.

Areas where the results can be used: The study examines the existing problems and shortcomings, identifies solutions and can be used to develop proposals and recommendations for the development of financial control in commercial enterprises.

Keywords: bank finance, supervision, prudential

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ADMNX	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti
AMB	Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
DMN	Dövlət Maliyyə Nəzarəti
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
Məs	Məsələn
MMX	Maliyyə Monitorinqi Xidməti
MN	Maliyyə Nəzarəti
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASININ NƏZƏRİ- METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	12
1.1.	Bank nəzarətinin nəzəri əsasları.....	12
1.2.	Prudensial siyasətin məqsədi, prinsipləri, alətləri və metodologiyası.	20
1.3.	Mikro və makroprudensial siyasətin fərqləri və tətbiqi.....	35
II FƏSİL.	KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASINA NƏZARƏTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLUNUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	43
2.1.	Bank sektorunda daxili auditin təşkilinin normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının formalaşdırılması.....	43
2.2.	Kommersiya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlili.....	45
2.3.	Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	50
III FƏSİL.	KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	59
3.1.	Azərbaycanda prudensial siyasətdə gələcəyə baxış.....	59
3.2.	Kommersiya banklarında daxili auditin səmərəliliyinin əsas istiqamətləri.....	67
3.3.	Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasında daxili audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas prespektivliyi.....	73
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	80
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	83
	Cədvəllərin siyahısı.....	87
	Diagramların siyahısı.....	87
	Şəkillərin siyahısı.....	88

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Daxili maliyyə nəzarəti müəssisədə idarəetmənin əsas funksiyalarını təşkil edir. Bu nəzarət idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini və əsaslandırılmış olduğunu dəyər vermək məqsədi ilə daim təşkilatın işinin yoxlanılmasını həyata keçirən bir sistemdir. Kommersiya müəssisələrində daxili maliyyə nəzarəti müəssisə rəhbərini vaxtında məlumatlandırır və baş verən nöqsanların aradan qaldırılmasını və risklərin azaldılmasını təmin edir. Bununla da, daxili maliyyə nəzarəti vasitəsi ilə idarəetmə orqanı idarəolunan obyektin real vəziyyəti haqqında zəruri məlumatı alır, idarəetmə qərarlarını qəbul edir və həyata keçirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu müasir dövrdə aktualıq təşkil edir.

Hal-hazırda kommersiya banklarında tənzimləyici orqanlar tərəfindən (Mərkəzi Bank) prudensial normativlərə düzgün riayət olunmasına xüsusi diqqət verilir. Beləki, bu normativlərin yerinə yetirilməməsi nəinki ayrı-ayrı kommersiya bankında eləcədə bütövlükdə bank sistemində böhranın yaranmasına səbəb ola bilər. Sonuncu qlobal maliyyə böhranı bir daha sübut etdikini, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə prudensial normativlərə nə qədər ciddi əməl olunsada bir çox bankların iflasına gətirib çıxartdı. ABŞ-da, Avropada, Yaponiyada və digər qitələrdə hətta sistem əhəmiyyətli banklar belə iflas həddinə gəlib çıxdılar.

Qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, prudensial normativlərə nəinki əməl olunmalı hətta bu normativlərin nəticələri pozulmamışdan əvvəl aradan qaldırılmalıdır. Məhz bu səbəbdən bank nəzarəti üzrə bazel komitəsi yeni “Bazel-3” adlanan standartlar işləyib hazırlamışdır. “Bazel-1” və “Bazel-2” standartlarında olduğu kimi mərhələlərlə həyata keçiriləcəkdir.

Təcrübə göstərir ki, prudensial normativlərin yerinə yetirilməsində bankların daxili audit qurumları xüsusi yer tuturlar. Daxili audit qurumları, baş verə biləcək hər

hansı normativ çatışmamazlığın qarşısını əvvəlcədən almaq iqtidarındadırlar. Məhz daxili auditin fəaliyyəti seçilmiş mövzunun aktuallığını şərtləndirmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadçı alimlərdən Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T, Griffith-Jones, Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş, S., Spratt, Segoviano, M, Washington D.C, Ghosh S, Goodhart C, Segoviano, M, Gottschalk, R, Sodre, M.C, Твердохлебов, В.В, Шевченко, Е.С, Шуремов, Е.Л, Сотникова, Л.В, Ситнов, А.А, Панкратова, Л.А, Одегова, Н.А, Нечитайло, А.И, Кошанов, О.Ю, Васильчук, О.И və başqalarının əsərlərində daxili audit, o cümlədən banklarda nəzarətin və xüsusilə auditin təşkili və fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsasları və praktiki məsələləri üzrə həllinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu tədqiqatların əksəriyyəti daxili auditin təşkili və təkmilləşdirilməsinə, bu sahədəki problemlərin müəyyənləşdirilməsinə və aradan qaldırılmasına yönəldilir, lakin elmi işin əsas mövzusu olan prudensial standartlara uyğunluq sahəsində mövcud problemləri əks etdirmir.

Hər bir bunlarla bərabər, seçilmiş mövzunun aktual olmasına baxmayaraq , bu mövzu sistemli olaraq tətbiq olunmamışdır. Daxili auditin fəaliyyətinə dair korporativ standartların tətbiqi məsələləri və s. ətraflı tətbiq olunmuşdur. Belə ki , daxili audit və daxili nəzarət məsələləri fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dərəcələrinin alınması üçün mütəxəssislər tərəfindən dissertasiyalar şəklində işlənmişdir.

Mütəxəssislərin gəldiyi qənaət ondan ibarət olmuşdur ki, daxili auditin rolu getdikcə artmaqdadır. Mütəxəssislərdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, daxili auditin rolu kənar auditin rolundan daha üstündür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir dövrdə Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının zərurilik səviyyəsini müəyyənləşdirərək, daxili auditin mövcud inkişaf problemlərini araşdıraraq ortaya qoymaqdan və bu problemlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən edərək, daxili auditin rolunun perspektiv inkişafı üçün təklif və tövsiyələr

verməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Bank nəzarətinin nəzəri əsaslarının tədqiqi
- Prudensial siyasətin məqsədi, prinsipləri, alətləri və metodologiyasının

öyrənilməsi

- Mikro və makroprudensial siyasətin fərqləri və tətbiqi
- Kommersiya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlil edilməsi
- Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının

mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

- kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasında daxili auditin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini kommersiya bankları, predmetini isə banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasında daxili auditin rolunun tədqiqi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Empirik tədqiqat, analiz, sintez, statistik təhlil, kapital adekvatlığının hesablanması.

Dissertasiya işində empirik tədqiqat metodlarından olan müşahidətmə və təsviretmə, nəzəri metodlardan olan analiz və sintez, həmçinin iqtisadi təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Qeyd edilmiş metodlar tədqiqatın aparılması prosesində istifadə edəbilinəcək ən səmərəli metodlardır. Empirik metodlardan olan müşahidə və digər metodlar vasitəsi ilə maliyyə nəzarəti sisteminin iqtisadi mahiyyəti və zəruriyyət səviyyəsi araşdırılaraq, respublikamızda və xarici ölkələrdə maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyəti və onun hansı səviyyədə təşkil olunması faktlar əsasında tədqiq ediləcək. Nəzəri metodlardan olan analiz və sintez metodu ilə kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarəti sistemi dərinlən təhlil edilərək, daxili maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi qiymətləndiriləcək və sistemin təşkilindəki əsas problem və

çatışmazlıqlar ortaya qoyularaq, sənaye müəssisələrində daxili maliyyə nəzarəti sisteminin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirlikləri, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, Auditorlar Palatası, auditor firmalarının audit nəticələri, iqtisadi təşkilatların mühasibat (maliyyə) və hesabat sənədləri, beynəlxalq tədqiqat bazası və milli elmi konfranslar, kommertiya bankları (KapitalBank, XalqBank, PaşaBank-ın maliyyə hesabatlarına dair materiallar).

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Covid 19” epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki araşdırmaların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Kommertiya banklarının maliyyə hesabatları əsasında kapital adekvatlığının hesablanması metodikasında istifadə olunaraq kommertiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunması prosesi praktiki olaraq analiz edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Kommertiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının, eləcə də kommertiya müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dərindən öyrənilmiş, onun iqtisadi idarəetmə sistemindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Xarici təcrübələr əsasında kommertiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış və respublikamızda bu sistemin hazırkı vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommertiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələr təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Bank nəzarətinin nəzəri əsasları

Nəzarət, müasir idarəetmə sisteminin əsas funksiyalarından biridir. Belə ki, ilk dəfə olaraq A.Fayole tərəfindən idarəetmənin ilkin beş funksiyası tərtib edilmişdir: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, koordinasiya və nəzarət. Digər müəlliflər bir başqa funksiyalar siyahısını hazırlamışlar: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, motivasiya, liderlik, nəzarət, rabitə, tədqiqat, qiymətləndirmə, kadr seçimi. Ancaq müasir iqtisadi idarəetmə sistemində isə ancaq dörd idarəetmə funksiyasından danışılır. Bunlar planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya və nəzarət funksiyalarıdır.

Nəzarət hər bir təşkilatın kəmiyyət və keyfiyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsini və uçotunu, təşkilat rəhbərliyinin qərarlarının düzgün olub olmadığını və düzəliş edilməsinin lazım olub-olmadığını müəyyənləşdirən prosesdir. O, təşkilatın hədəflərinə, məqsədlərinə çatmasını təmin edir. Əvvəlcədən gözlənilməyən təhlükələri aşkar etmək, səhvləri, xətalara, o cümlədən mövcud standartlardan yayınmaları aşkar etmək və bununla da yaxşılaşdırma tədbirlərinə zəmin yaratmaq üçün hazırlanmışdır (Васильчук, О.И., 2018). A.D.Şeremet və V.P.Suysaya görə “nəzarət idarəetmənin vacib bir funksiyasıdır. Bu, cəmiyyətin iqtisadi həyatında, maliyyə menecmenti sahəsində obyektiv bir haldır - maliyyə münasibətlərinin düzəliş edilməsi sisteminin vacib bir hissəsidir.

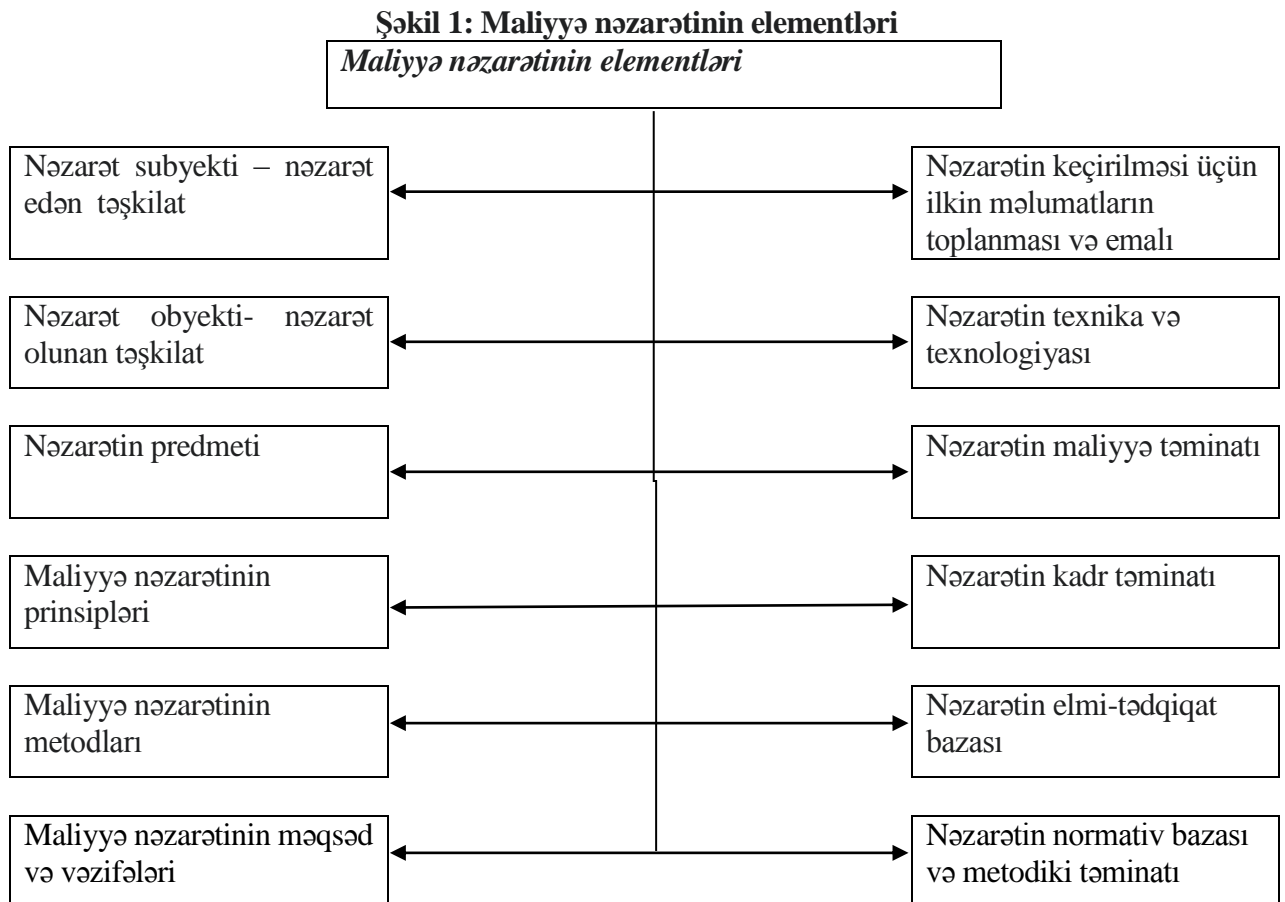
M.S.Shidlovskaya görə, nəzarət idarəetmənin müstəqil bir funksiyasıdır və bazar iqtisadiyyatının ən vacib elementlərindən biridir (Şidlovskaya M.S. 2001: s.5)

Maliyyə nəzarəti maliyyə sisteminin ən vacib hissələrindən biridir. Gəlirlərin düzəldilməsini, vaxtında və tam olmasını, eyni zamanda xərclərin dəqiqliyini təmin

edir. Maliyyə nəzarətinin effektivliyi iqtisadi və sosial siyasətin uğurla həyata keçirilməsi, inzibati aparatın düzgün işləməsi üçün vacib şərtidir.

D.G.Chernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini belə izah edir: Maliyyə nəzarəti maliyyə sisteminin bir formasıdır. Məzmunu və məqsədi təsərrüfat subyektlərinin, filialın (şöbənin) və ərazi idarəetmə qurumlarının maliyyə fəaliyyətini yoxlamaqdır.

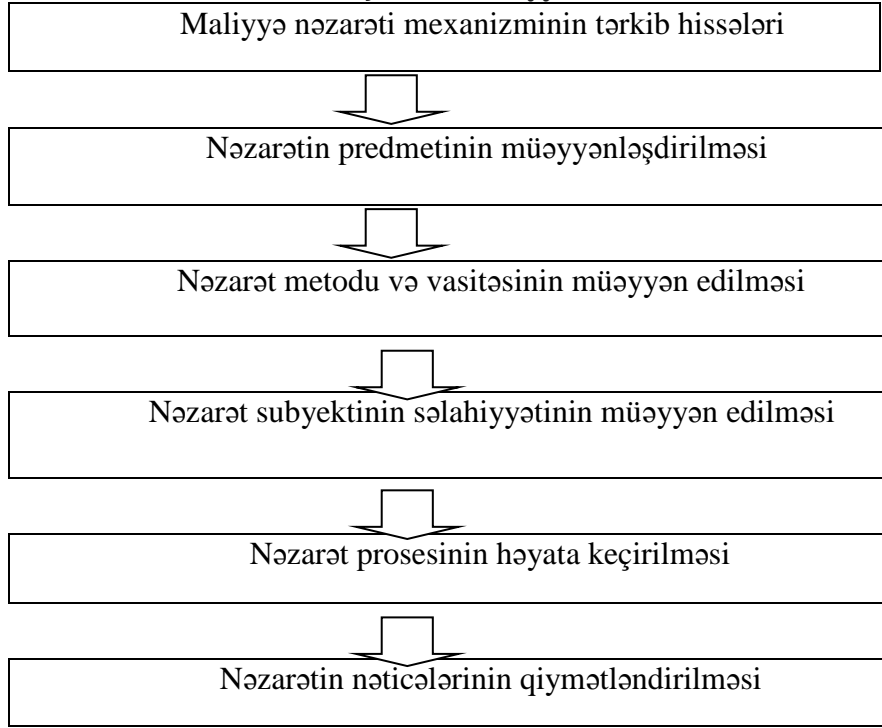
S.P.Openişev və V.A.Jukov maliyyə nəzarəti elementlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu bildirdilər:

Mənbə: www.economics.studio internet resursunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıda göstərilən maliyyə nəzarəti sisteminin əsas elementlərindən biri daha spesifik və mürəkkəb bir quruluşa sahib olan nəzarət mexanizmidir. Bunun da öz komponentləri var. Bu hissələri Şəkil 2-də aydın şəkildə görə bilərik:

Şəkil 2: Maliyyə nəzarəti mexanizmi

Mənbə: Gottschalk R. and Sodre M. C, Implementation of Basel II Rules in Amercian: What are the Implications of Development Finance 2018: s.145

Banklarda maliyyə nəzarəti çox dəyərlidir. Nağd pul axını prosesini müşayiət edən hər bir ictimai istehsal sahələrində iştirak edin. Maliyyə nəzarəti obyektləri təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən, pul, maddi, əmək və digər fondların toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesindəki pul axınlarından irəli gələn hər bir pul münasibətlərinin tərkib hissələridir; Mövzu maliyyə göstəricilərindən, rentabellikdən, istehsal xərclərindən, gəlirlilik göstəricilərindən, mənfəət göstəricilərindən, hər bir gəlir növləri, pul və pul əməliyyatları, müəssisələrin qiymətləndirilməsi, vergi bəyannamələri, mühasibat sənədləri və s.

Ticarət müəssisələrində iqtisadi fəaliyyətin maliyyə nəzarəti təşkilat rəhbərləri, sahibkarlar, səhmdarlar, mühasibat, maliyyə şöbəsi, habelə kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir (Əliyev Ş.H., Hacıyev F.Ş., 2017: s. 210). Bu vəziyyətdə həm bu ticarət şirkətlərinin nəzarət obyekti, həm də təşkilatın özü və struktur bölmələrinin

(filialları, şöbələri, şöbələri) maliyyə və istehsalat fəaliyyətlərinə nəzarət edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil iqtisadi fəaliyyət göstərən şirkətlər, firmalar və şirkətlər tərəfindən birbaşa dövlət nəzarəti və müdaxiləsi məhduddur. Lakin, eyni zamanda, dövlət hər bir qeyri-hökumət təşkilatlarında pozuntuların, ziddiyyətlərin, saxtakarlığın və cinayət maliyyə pozuntularının vaxtında aşkarlanmasında maraqlıdır. Məsuliyyətlər, yoxlanılan sahibkarlıq subyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün, maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qüvvədəki qanun və qaydalara, hesablaşma və ödəmə sənədlərinə, vergi bəyannamələrinə və digər maliyyə sənədlərinə uyğunluğunu yoxlamaqdır.

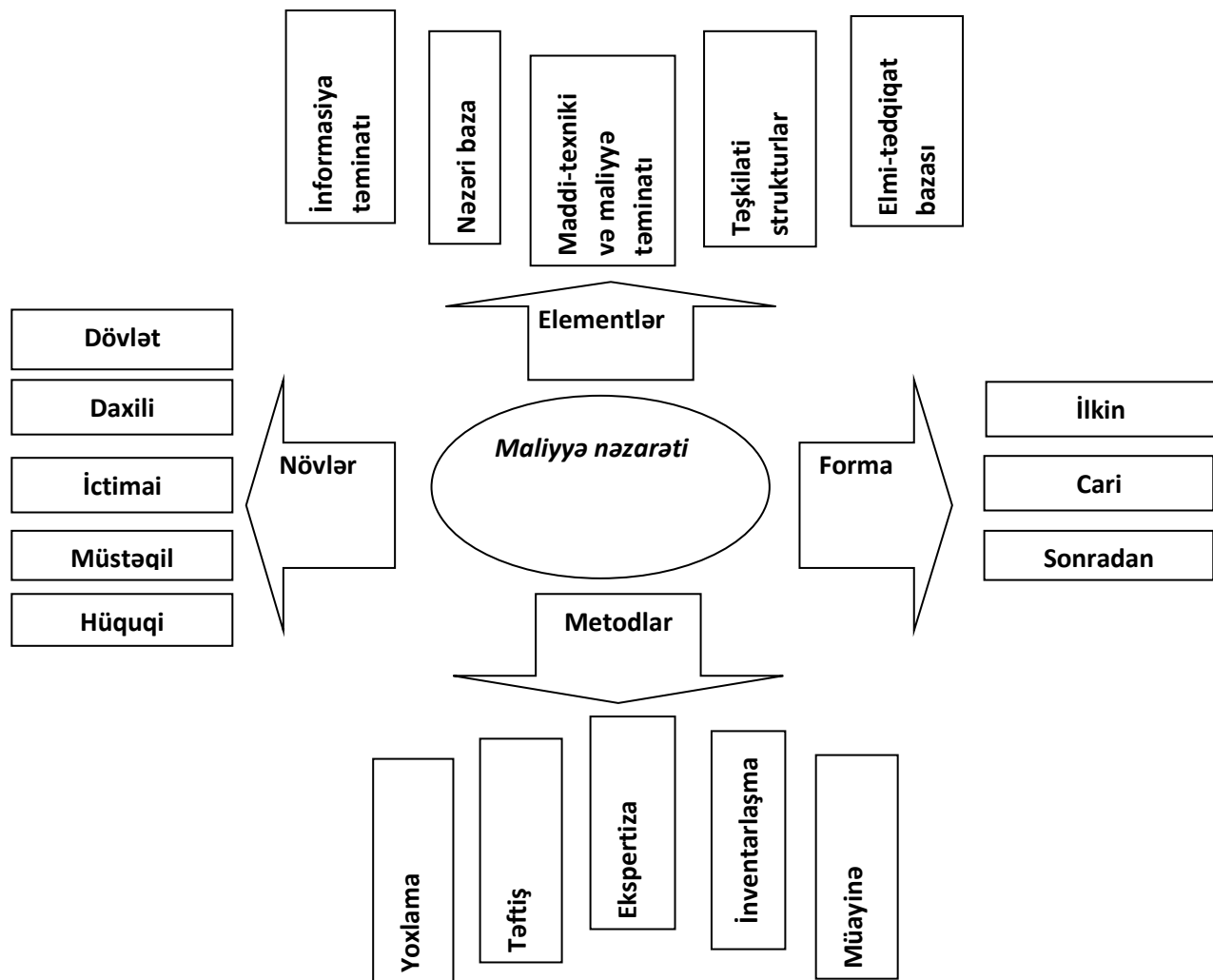
Yoxlamayı kimin keçirdiyinə görə yoxlama daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Daxili audit şirkət və təşkilatların daxili nəzarət xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Məqsəd idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin artırılması və sahibkarlıq subyektlərinin resurslarından səmərəli istifadəsidir. Daxili audit xidmətlərinin xüsusi vəzifələri şirkət rəhbərliyinin tələblərinə əsasən müəyyənləşdirilir. Daxili audit fasiləsiz aparılmalı, iqtisadi fəaliyyətin hər bir sahələrini əhatə etməli, hərtərəfli və ciddi şəkildə diqqət mərkəzində olmalıdır. Xarici audit müstəqil maliyyə nəzarətidir. Bu, audit təşkilatları (şirkətlər) və ya müvafiq qaydada sertifikatlaşdırılmış və audit fəaliyyətini həyata keçirməyə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən edilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə mənbələrinin əhəmiyyəti artır və maliyyə nəzarəti əhəmiyyəti, əhəmiyyəti və zəruriliyi baxımından artır. Buna görə iqtisadi və sosial münasibətlərin sürətli və davamlı inkişafı ilə paralel olaraq maliyyə nəzarəti sistemi yeniliklərdən istifadə etməklə daima səmərəliliyini inkişaf etdirməli və inkişaf etdirməlidir.

Banklarda daxili nəzarət şirkət daxilində müntəzəm yoxlanışdır. Daxili nəzarət sistemi ticarət şirkətlərində korporativ idarəetmənin təşkilində mühüm rol oynayır. Beləliklə, daxili nəzarətdən istifadə maliyyə və iqtisadi fəaliyyət üçün vəsaitlərin

səmərəli istifadəsində və ümumiyyətlə fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. (Киров, 2012: с.1616).

Şəkil 3: Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Mənbə: www.auditfin.com internet resursunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Banklarda audit, maliyyə nəzarətinin əsas, ən dərin, hərtərəfli metodudur. Yoxlamanın məqsədi yoxlanılan təsərrüfat fəaliyyətində pozuntuların aşkarlanması və qarşısını almaqdır.

Müasir dövrdə həm ticarət müəssisələrinin həcmi, həmçinin mürəkkəbliyi xeyli artmışdır. Bu vəziyyətdə daxili nəzarət və korporativ idarəetmə sistemləri tətbiq edilmədən müəssisələri düzgün idarə etmək mümkün deyil. Bu sistemlər

əməliyyatların səmərəliliyini və effektivliyini, hər bir müvafiq qanunlara uyğunluğunu, eyni zamanda təşkilatın düzgün idarə edilməsini və nəzarətini təmin edir. Daxili nəzarət sistemi müəssisədəki saxtakarlıq və səhv riskini azaltmaq, müəssisənin fəaliyyətini real iş həddlərində saxlamaq üçün müəssisənin fəaliyyətinə, işinə və əmlakına yönəlmə, nəzarət və qorunma deməkdir.

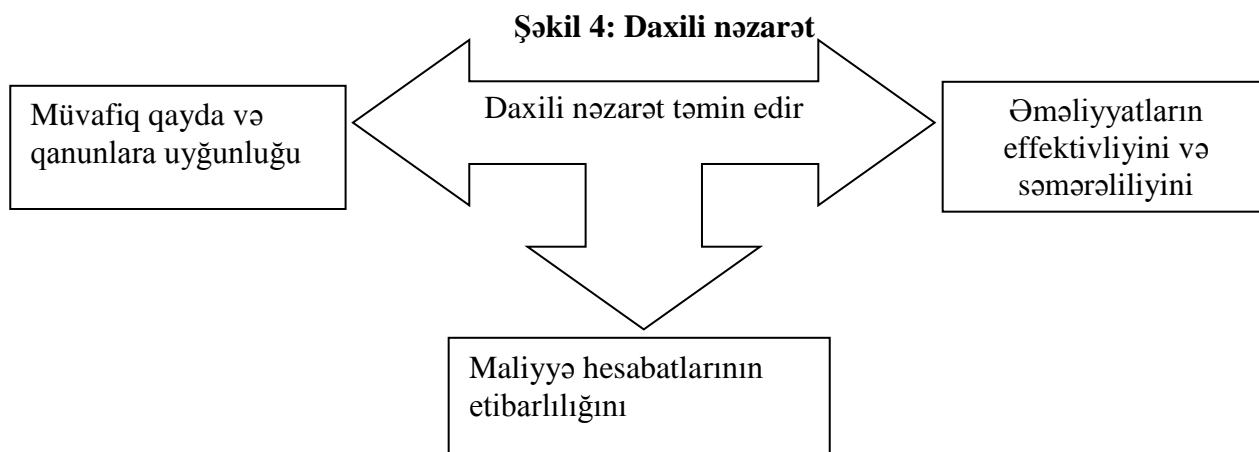
Müəssisənin daxili maliyyə nəzarətinin təşkili onun fəaliyyətinin ciddi düzəliş edilməsini, mütəxəssislərin hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətlərinin, ixtisas tələblərinin, müəssisənin şöbələri və işçiləri ilə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236).

Banklarda daxili maliyyə nəzarəti bölmələri hər bir idarəetmə obyektlərinin fəaliyyətini sisteməlik şəkildə izləyir, standartlardan yayınma səbəblərini, müəyyən bir obyekt üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən yayınma səbəblərini müəyyən edir və bu pozuntuların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir.

Banklarda daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi müəssisə rəhbəri tərəfindən təsdiqlənən fərdi və təqvim iş planlarına uyğun təşkil olunur. Hər hansı bir işin sonunda müəssisə rəhbərinə hesabat təqdim olunur ki, bu da rəhbərin diqqətini aşkar edilmiş və ya mümkün pozuntulara cəlb etməyə imkan verir. Daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi daxili auditorların hesabatlarında qaldırılan məsələlərə müəssisə rəhbəri tərəfindən baxıldıqda və auditorların tövsiyələrinin qəbul edilməsi (rədd edilməsi) barədə rəsmi əmr verildikdə başa çatmış hesab olunur (Ситнов, А.А., 2019: с.239).

Daxili nəzarət, işçilərin itkisi, saxtakarlığı və səhlənkarlığı səbəbindən yarana biləcək zərərlər üzərində nəzarəti əhatə edir. Daxili nəzarətin məqsədi təsərrüfat subyektinin və ya idarəetmə orqanının (dövlət idarəetmə orqanı daxil olmaqla) rəhbərliyinin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsinə kömək etməkdir. Daxili nəzarətçilər rəhbərliyə təhlil və qiymətləndirmə məlumatları, tövsiyələr və auditdən alınan digər zəruri məlumatlar verirlər. Bu məlumatdan istifadə edərək rəhbərlik müəyyən edilmiş çatışmazlıqların (əgər varsa) aradan qaldırılması

üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu və səmərəliliyi artırmaq üçün hansı yerlərdə ehtiyatların olduğunu qərara alır.

Mənbə: Gottschalk R. and Sodre M. C, Implementation of Basel II Rules in American: What are the Implications of Development Finance 2018: s.145

Hər bir müəssisədə daxili nəzarət sistemi mövcuddur. Daxili nəzarət sistemi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilir. Bu daxili nəzarət və digər nəzarət növləri arasındakı ilk və əsas fərqdır (Gottschalk, R. and Sodre, M. C., 2018). Daxili nəzarət onu yaradan rəhbərə tabedir, ancaq mümkün qədər funksional və təşkilati cəhətdən müstəqil olmalıdır.

Müstəqil audit müstəqil auditor tərəfindən aparılır, nəzarət tədbirlərinin formaları və növləri də auditor tərəfindən müəyyən edilir. Daxili nəzarət müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən və müəssisədə hər bir işçilər tərəfindən iş əməliyyatları zamanı vəzifələrini ən səmərəli şəkildə yerinə yetirmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Daxili nəzarət bu əməliyyatların qanuniliyi və müəssisə üçün iqtisadi məqsədə uyğunluğunu müəyyənləşdirir.

Bununla da, banklarda daxili nəzarət:

- təşkilat daxilində (və ya idarəetmə quruluşunda) işçiləri (nəzarətçiləri) tərəfindən həyata keçirilir;

- təşkilat rəhbərliyinin qərarı ilə təşkil edilir(və ya idarəetmə orqanı);
- daxili nəzarət məlumatları ümumiyyətlə təşkilatın idarə heyəti üçün nəzərdə tutulur;

- daxili nəzarət təşkilatın hesabına aparılır.

Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

- nəzarət mühiti;
- müəssisədə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;
- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə əlaqəli biznes proseslərinin də daxil olduğu informasiya sistemi;

- auditə uyğun nəzarət fəaliyyətləri;
- nəzarət sistemlərinin monitorinqi.

Banklarda daxili nəzarət sisteminin təşkilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) müəssisənin nizamlı və effektiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
- 2) müəssisənin hər bir işçisinin idarəetmə siyasətinə uyğunluğunu təmin etmək;
- 3) müəssisə əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Daxili sistemin təşkili məqsədlərinə çatmaq;

- 4) maliyyə əməliyyatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli olması və büdcə uçotunda və hesabatlarında əks olunmasının normativ hüquqi aktlara uyğunluğu;

- 5) funksional fəaliyyətin həyata keçirilməsində qurulmuş texnoloji proseslərə və əməliyyatlara uyğunluq (Griffith-Jones, S., 2018).

Banklarda daxili nəzarət sistemi aşağıda qeyd edilən vəzifə və xidmətləri yerinə yetirir:

- idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini yoxlamaq;
- təşkilatın gəlirliliyinin və səmərəliliyinin artırılması;
- proqram məqsədlərinə çatma səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- mühasibat sənədlərinin düzgünlüyü və tamlığının icrası;

- etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında aparılması;
- səhv və təhrifin qarşısının alınması;
- müəssisə rəhbərinin əmr və göstərişlərinin icrası;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat işləri (büdcə smeta) planlarının yerinə yetirilməsi (Шевченко, Е.С., 2016).

Bununla da, qeyd etdiklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, böyüklüyündən və sənaye sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə maliyyə nəzarəti sistemində sahib olmalıdır. Çünki, belə bir siyasət ancaq hesabatların düzgünlüyünü təmin etmir, həmçinin saxtakarlığın qarşısını almağa və aradan qaldırmağa kömək edir və təşkilatın fiziki və qeyri-maddi mənbələrini qoruyur.

1.2. Prudensial siyasətin məqsədi, prinsipləri, alətləri və metodologiyası

Zaman keçdikcə iqtisadi münasibətlərin inkişafı və modernləşdirilməsi bazarda dərin risklərin və bir çox çətinliklərin yaranması üçün kifayət qədər şərait yaratdı. Müəyyən bir sahədəki potensial risk və itkiləri məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görmək hər bir dövlətdə qarşıya qoyulan vacib hədəf kimi xarakterizə olunur. İqtisadi mühitin seqmentlərinin düzəliş edilməsində, iqtisadi sahədə risklərin və qeyri-sabitliyin səmərəli qarşısının alınmasında, iqtisadiyyatda yüksək səmərəliliyin təzahüründə düzgün proqramlaşdırılmış siyasət tətbiq etməklə nəzərdə tutulan hədəflərə nail olmaq mümkündür (Washington DC Sen, S and Ghosh, S, 2019).

Hər hansı bir ölkədə iqtisadi mühitin yaxşılaşması maliyyə sektorunun həqiqi gücü və sabitliyi kontekstində yaranır. Ümumdünya tərəfindən qəbul edilmiş maliyyə sabitliyinin tərfi yoxdur. Bununla yanaşı, Borio və Drechmann, eləcə də BHB tərəfindən hazırlanan işlərdə maliyyə sabitliyi müəyyən şərtlərlə ifadə edilir. Maliyyə sabitliyi sabit, güclü maliyyə sektorunun formalaşması üçün əsas hesab olunur. Maliyyə sektorunun məcmu elementlərinin sabitliyi makroiqtisadi sabitlik üçün çox vacib amildir. Bu səbəbdən, xüsusilə son illərdə maliyyə sektorunda sabitliyin təmin

edilməsi üçün profilaktik tədbirlərin və funksiyaların təzahürü vacib bir mövzuya çevrildi.

Maliyyə sabitliyini vurğulayan əsas funksiyalar makro maliyyə sabitliyinin davamlılığı və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması üçün qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağın yüksək əhəmiyyətidir. Bu səbəbdən də regional iqtisadi mühitdə maliyyə sektorunun sabitliyinin təmin edilməsində müvafiq prinsiplərin vacib rolu danılmazdır. Maliyyə sabitliyi sistemin vacib bir elementi olan maliyyə institutlarının sabitliyini də əhatə edir. Sabitliyə xüsusi nəzarət və tənzimləmə tədbirləri sayəsində daha səmərəli şəkildə nail olunur. İqtisadi sahənin vacib bir sahəsi olan bir bank üçün bu nəzarət və tənzimləmə istiqamətini seçmək maliyyə mühitində daha da yaxşı nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə ki, bank sistemi hər bir ölkənin iqtisadiyyatının vacib bir sahəsidir və fəaliyyətinə ziyan vurma riski qaçılmazdır. Bank sektoruna hər tərəfdən (xarici, daxili) ciddi nəzarət və tənzimləmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi onun sabitliyini, gəlirliliyini, kapital adekvatlığını, etibarlılığını və s. müsbət dərəcədə artırır, təhlükəli sistem risklərinin təsirini məhdudlaşdırır (Griffith-Jones, S., Spratt and Segoviano, M., 2018).

Bank düzəliş edilməsi, müvafiq dövlət qurumu tərəfindən bank sektoru üçün xüsusi davranış qaydaları və tələbləri ilə təmin edilən mühüm bir fəaliyyət sahəsidir. Bir yanaşmaya görə bank düzəliş edilməsi iki sahəyə bölünür:

1) Bankın sosial düzəliş edilməsi: Buraya bank sabitliyi, istehlakçı müdafiəsi, təhlükəsizlik daxildir.

2) Bankların iqtisadi düzəliş edilməsi: bankların mövcud iqtisadi qaydalarına uyğunluğu əhatə edir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq sektorda pul qurumlarının nəzarəti və düzəliş edilməsi üçün adekvat siyasətlərin müəyyənləşdirilməsi həmişə müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu məqsədlə bu yaxınlarda tətbiq olunan xüsusi ehtiyat nəzarətləri bu baxımdan əhəmiyyətli bir tədbir olaraq qəbul edildi. Ehtiyatlı nəzarət, idarəetməni, təhlükəsiz və

davamlı bank fəaliyyətini təmin etmək üçün qəbul edilmiş qanunlar, qaydalar, əmrlər, təlimat və tələblərə əsaslanan xüsusi bir nəzarət üsulu olan əvvəlcədən planlaşdırılmış məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Ehtiyatlı nəzarət konsepsiyasına, ilk növbədə, maliyyə bazarına girişin düzəliş edilməsi (lisenziyalaşdırma), tələblərin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə qurumlarında gözlənilən risk idarəetməsinin qiymətləndirilməsi, müxtəlif maliyyə qurumlarının ehtiyatlı düzəliş edilməsi, ləğv etmə düzəliş edilməsi daxildir. (Goodhart, C. and Segoviano, M., 2019) .

Prudensial siyasət 1970-ci illərdən bəri müəyyən edilmişdir. Elə həmin il bu siyasət istiqaməti ilk dəfə BHB-nin təşəbbüsü ilə yaradıldı. Makroprudensial nəzarəti hədəf alan qurumlar BVF, Maliyyə Sabitliyi Şurası və BFB idi. Bu qurumlar makroprudensial nəzarət üçün bir çərçivə yaratmaq və beynəlxalq aləmdə maliyyə sabitliyini qorumaq üçün çalışırlar. Maliyyə sisteminin sabitliyini qorumağa müəyyən bir töhfə vermək həm daxili, həmçinin xarici təşkilatlar üçün maliyyə sabitliyini qorumağa yönəlmiş əsas fəaliyyət sahəsidir. Hərtərəfli maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin vacib komponentləri olaraq ölkələrdə maliyyə qurumlarının sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilmiş makroprudensial siyasət qərarları üçün vacib olacaq tövsiyələr verirlər. Makroprudensial siyasət ilk dəfə 1979-cu ildə İEOÖ-in bankları tərəfindən artan kreditləşmə nəticəsində makro-maliyyə risklərinə qarşı xüsusi tədbirlər görülmək üçün tətbiq edilmişdir. Sonrakı illərdə maliyyə sektorundakı dəyişikliklərlə yanaşı, makroprudensial siyasətə maraq da dəyişdi.

Bununla belə, 2000-ci il əvvəlindən BHB maliyyə sisteminin təhlili, nəzarəti və düzəliş edilməsi üçün makroprudensial siyasətdən istifadə etməyi tövsiyə etmişdir. Təlimatlar bu siyasətin ümumi riskin idarə edilməsində və maliyyə sabitliyinin qorunmasında effektivliyini təsvir edir. Təlimatlarda bank nəzarəti ancaq bir banka və ya bank birliyinə yönəldilirsə, bunun böyük və dərin risklərə yol açacağı vurğulanır. O vaxtdan bəri sistemin bütövlükdə sabitliyi və düzəliş edilməsi ilə bağlı məsələlər İEOÖ, MB tərəfindən qaldırıldı və bu istiqamətdə hesabatlar hazırlandı.

Əksər mərkəzi banklar maliyyə sektorunda gözlənilən sistem riskini məhdudlaşdırmaq üçün profilaktik tədbirlər görmüş, tarazlığın mənbəyini müəyyənləşdirmiş, makroiqtisadi vəziyyəti izləmiş və sistemin makroprudensial çərçivəsini təhlil etmişlər. İngiltərə Bankı, makroprudensial tənzimləmənin öncüsü olmuş və ümumi maliyyə və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində dünyanın aparıcı mərkəzi banklarının prioritetlərindən biri olmuşdur. Lakin bəzi ölkələrdə bu siyasəti həyata keçirmək üçün heç bir qanunvericilik dəyişikliyi edilmədi, nəticədə maliyyə sabitliyi və düzəliş edilməsi əsas hədəf kimi qəbul edilmədi. Yəni, makroprudensial siyasətin əhəmiyyəti barədə fikirlər olsa da, müvafiq ölkələrdə bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlər və işlər qaldırılmayıb (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236).

2007-2009-cu illər arasında meydana gələn və İEÖ tərəfindən dünyanı təsir altına alan təhlükəli maliyyə böhranı səbəbi ilə sistemdəki riskləri ortadan qaldıran və hər bir iqtisadiyyatı təsir altına alan zərbələrin qarşısını alan yeni siyasətlərin hazırlanmasına üstünlük verildi. Böhrandan sonrakı siyasətlər artıq hədəflərinə çatsa da, maliyyə sabitliyinin tam təmin olunmadığı və digər alternativ siyasətlərin araşdırıldığı məlum oldu. Böhrandan sonra İngiltərə tərəfindən hazırlanan yeni Bazel-3 standartlarında makroprudensial siyasətdən istifadə edilməsi tövsiyə olundu. Bununla belə, tamamilə yanlış hərəkətlər nəticəsində formalaşan böhrandan çıxmaq üçün makroprudensial siyasət tədbirlərinə müraciət iqtisadi siyasətdə geniş yayılmışdır.

BHB-dəki makroprudensial yanaşmanın məqsədləri makroiqtisadi çərçivəyə uyğundur və həm pul, həmçinin maliyyə siyasətini əhatə edir. Makroprudensial siyasətin ümumi məqsədləri bunlardır:

- 1) Maliyyə sisteminin davamlılığını gücləndirmək.
- 2) Kredit balonunu məhdudlaşdırın.

Maliyyə sisteminin dayanıqlığını artırmaq üçün onu təhdidlərə davamlı etmək, yaxşı vaxtlarda daha təsirli alətlər və tədbirlər yaratmaq və maliyyə köpüyünü, kredit münasibətlərini və risk alma bacarıqlarını məhdudlaşdırmaq üçün buna qarşı müvafiq tədbirlər toplamaq lazımdır (Шевченко, Е.С., 2016). Makroprudensial siyasətin bu əsas hədəflərinin həyata keçirilməsində dörd əsas məqsədi ayırmaq olar:

1) Sistem mənbəyindəki problemlərin neqativ təsirini azaltmağa cəhd etmək.

2) Kredit və fəal qiymətləri arasında doğru tarazılığın təmin edilməsi, investisiya qoyuluşunu hər hansı bir səviyyədə saxlamaq və dayanıqsız mənbələrdən vəsaitlərin alınmasını əngəlləmək.

3) Bir quruluşdan digərinə keçə biləcək ciddi maliyyə problemlərinin və yarana biləcək şokların düzəliş edilməsi və qarşısının alınması, həmçinin maliyyə sistemindəki gələcək qeyri-sabitliyə qarşı risklərin toplanması mərhələsində sistemin dayanıqlılığının artırılması.

4) Hər bir maliyyə şoklarından müdafiə etmək, makromaliyyə risklərini limitləmək. Makroprudensial siyasət konsepsiyası 2011-ci ildə G20 iclaslarında təqdim edilmiş və bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq maliyyə böhranının mühüm iştirakçıları olan qurumların, xüsusilə böhrandan sonrakı dövrdə makroprudensial siyasətə marağının artması, geniş tanınmış innovasiyanın tətbiqi üçün yüksək şərait yaratmışdır. Beynəlxalq maliyyə böhranının müxtəlif mənfi nəticələri üzündən prudensial siyasət konsepsiyasının əhəmiyyəti ön plana çıxdı və böhrandan sonra bu siyasətlə bağlı araşdırmalar başladı.

Məşhur iqtisadçı və maliyyəçilərdən ibarət xüsusi bir məsləhət qrupu olan G20 də makroprudensial siyasətlə bağlı tövsiyələrini verdi. Bu iclaslarla əlaqəli sənədlər makroprudensial siyasətin dörd vacib aspektini və prinsipini əks etdirir:

1) Maliyyə sisteminin ümumi sabitliyini təmin etmək üçün məsuliyyət.

2) Maliyyə sistemindəki qeyri-sabitliyin, gözlənilən risklərin və zərərlərin azaldılması.

3) Hədəflərinizə çatmaq üçün xüsusi vasitələrdən istifadə edin.

4) Makroiqtisadi siyasəti həyata keçirən müvafiq qurumlarla dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması.

Bir ölkənin iqtisadiyyatında milli iqtisadi idarəetmənin üzləşdiyi qəfil sarsıntı və risklərin xarakterinin makroprudensial siyasətdə daha geniş fundamental rol oynadığı qeyd edildi. Sabit və tənzimlənmiş məzənnə rejimi olan ölkələrdə məzənnə dalğalanmalarının məhdudlaşdırılması zərurəti makroprudensial siyasətdən müntəzəm istifadə olunmasına səbəb oldu və xarici borclanmanın genişlənməsinə nəzarət tədbirləri ön plana çıxdı.

Makroprudensial siyasətlərin dövlət borcunun idarə edilməsində xüsusilə təsirli olduğu da söylənə bilər. Hal-hazırda, II Dünya müharibəsindən sonra bəzi DDC-lərdə dövlət borcu hələ də yüksəkdir. Bu cür dövlətlər borclarını yenidən qurma ehtiyacı ilə qarşılaşırlar. Bu baxımdan, dövlət borcunun azaldılması DDC-lərdə makroprudensial tənzimləmənin əsas vəzifələrindən biridir. (Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., 2017: s.44).

Maliyyə vasitəçiliyi funksiyalarına malik olan maliyyə vasitəçiləri (digər pul qurumları və banklar), maliyyə bazarları makroprudensial siyasətin predmeti, aralarındakı mövcud qarşılıqlı əlaqələr, iqtisadiyyatın real sektoru ilə bütövlükdə maliyyə sistemi arasındakı münasibətdir.

Prudensial siyasət sahəsində:

1) Maliyyə disbalansının səviyyəsi azalır və çətin dövrlərin iqtisadiyyata təsir sürətini, şiddətini və təsirini idarə edən xüsusi müdafiə xətti yaranır.

2) Maliyyə sektoruna zərər verə biləcək yayılma və yoluxma risklərinin mənbələri qarşılıqlı asılılıq, mexanizmlər, riskin qarşısını almaq və ümumi risklərə məruz qalma kimi müəyyən edilir və mövcud problemləri həll etmək üçün geniş işlər aparılır.

Bu siyasətin mahiyyətini araşdırarkən nəzərə almalı olduğumuz üç vacib məqam var:

1) Əsas məqsəd hər bir sistemi əhatə edən makro maliyyə risklərini məhdudlaşdırmaqdır.

2) Tətbiqi xüsusi analiz və təhlil maliyyə sisteminin və real iqtisadi münasibətlərin hər bir elementlərini əhatə edir.

3) Sistemli risklə mübarizə aparmaq üçün istifadə edilən alətlər uyğun ehtiyat alətləridir.

Makroprudensial nəzarətin zəruri vasitələri:

1) Mövcud statistika (makroiqtisadi mühit və bank sistemi)

2) Sistemin riskini və müəyyən ölçmələri, kəmiyyət metodlarını izləmək və proqnozlaşdırmaq üçün xüsusi göstəricilər.

3) Makro riskləri azaltmaq üçün istifadə olunan qoruyucu vasitələr (makroprudensial siyasət alətləri).

Makroprudensial siyasət hər bir maliyyə sektoru üzrə sistemli risklərin eyni vaxtda izlənməsini və daha dəqiq qiymətləndirilməsini təmin edir. Ümumi sistem riskinə yönəlməsinin səbəbi, böyük maliyyə qurumlarının yüksək səviyyədə düzəliş edilməsinə baxmayaraq, əməliyyatlarına yaxınlaşan bir riskinin olmasıdır.

Makroprudensial siyasətin həyata keçirilməsində əsas vəzifələr bunlardır:

1) Kredit sisteminin və borcunun sürətlə artmasına qarşı maliyyə sisteminin sabitliyini qorumaq.

2) Kredit qiymətinin fəalə doğru nisbətini təmin edilməsi.

3) Maliyyə sistemindəki risklərə qarşı ağılabatan tədbirlər görmək və iqtisadiyyatda sağlam kredit münasibətlərinin böyüməsini təmin etmək.

4) Sistemdəki potensial risklərin mənfi nəticələrini minimuma endirməyə çalışın.

5) Bir təşkilatdan digərinə köçürülə biləcək maliyyə problemləri və şokları idarə edin və məhdudlaşdırın.

6) Maliyyə sektorunun fəaliyyətinə nəzarət edin, sistemin çökməsinə səbəb olmayacaq quruluşu təyin edin.

Əslində, makroprudensial siyasət pul siyasətinin mikroprudensiya siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqə hər an lazımdır. Pul siyasəti ümumi qiymət sabitliyinə yönəldiyindən mikroiqtsadi siyasət fərdi maliyyə institutlarının sabitliyinə yönəlmişdir. Nəticə etibarilə, hər iki siyasət də iqtisadi inkişafa yönəldilmişdir. Bu iki siyasət düzgün idarə olunmadıqda, aralarındakı balanssızlıq ehtimalı həmişə var. Bu cür balanssızlıqlar və qeyri-sabitlik makroprudensial siyasətin hədəfi hesab olunur. Bununla da, makroprudensial analizin mühüm məqsədi maliyyə sistemindəki potensial riskləri və digər təhlükəli prosesləri izləmək və müvafiq qabaqlayıcı tədbirlər vasitəsilə maliyyə mühitində sabitliyi qorumaqla sistem risklərini təhlil etməkdir (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236).

Makroprudensial tənzimləmə tədbirləri, ancaq maliyyə qurumlarına yönəldilmiş kredit və aktivlərin qiymətlərini sabitləşdirməyə yönəlib. Bu siyasətlərin tətbiqi nəticəsində yaranan mikroiqtsadi nəticələr ümumiyyətlə bankların üzləşdiyi risklərin dəyərləndirilməsi və təhlili yolu ilə əldə edilir. Makroprudensial siyasətin daxili amil kimi istifadəsi birgə və ya mövcud bir-birindən asılı dəyişənləri, maliyyə institutlarının qarşılıqlı fəaliyyətini qiymətləndirir. Bununla belə, bütövlükdə maliyyə sisteminin düzəliş edilməsi, sistemin mənbəyi ilə əlaqəli risklərin təhlili, habelə maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi, məhdudlaşdırılması, qorunması makroprudensial siyasətin vacib hədəfləri hesab olunur.

Makroprudensial siyasət tətbiq edilərkən nəzərə alınacaq prinsiplər aşağıdakılardır:

1) Banklar tərəfindən verilən kreditlər üçün müvafiq limitlərin müəyyənləşdirilməsi.

2) Debitor və kreditor borclarına uyğunsuzluğun qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər görülməsi.

- 3) Bankın xarici valyutada borcuna müəyyən məhdudiyyətlərin tətbiqi.
- 4) Borc alma müddətinə və mənbəyə görə məcburi qarşılıqlı əlaqə.
- 5) Pul siyasətindən və maliyyə siyasətindən sistem risklərinə qarşı istifadə.

Tənzimləyici qurumların və komitələrin yaradılması makroprudensial siyasətin təşkilati strukturunun yaradılmasının müntəzəm metodlarından biridir. Məcburi makroprudensial siyasət modelləri:

Model 1. Burada makroprudensial siyasətlərin səlahiyyəti MB-a verilir. O uyğun tənzimləmə və nəzarət səlahiyyətlərini həyata keçirir və makroprudensial siyasətlə bağlı qərarlar qəbul edir. Yeni Zelandiya, Sinqapur və İrlandiya üçün tətbiq olunur.

Model 2. Bu model ilə makroprudensial siyasət üçün səlahiyyət Mərkəzi Bankda yaradılmış xüsusi bir komitəyə verilir. Komitənin konkret hədəfləri və qərar qəbul etmə quruluşu var. Nümunə olaraq, Malayziya və İngiltərəni göstərə bilərik.

Model 3. Başqa bir modeldə makroprudensial siyasət üçün məsuliyyət müstəqil bir komitəyə həvalə edilmişdir. Komitə makroprudensial siyasət fəaliyyətini Mərkəzi Bankın pul siyasəti ilə əlaqələndirir. Müvafiq məlumatlar Mərkəzi Bankın iştirakı ilə əlaqələndirilir, mübadilə olunur və əməliyyatları asanlaşdırmaq üçün geniş sistem riskləri müzakirə olunur. Buna Fransa, Almaniya, Meksika və ABŞ-ı misal göstərmək olar. Makroprudensial nəzarət üçün institusional çərçivəni müəyyənləşdirməyə çalışarkən, xüsusi mandat və sənədlər, mexanizmlərin hesabatlılığı və şəffaflığı və tənzimləyicilər və mexanizmlər üçün siyasət koordinasiya tələbləri müəyyənləşdirildi. Yüksək məsuliyyətlər aydın bir makroprudensial siyasət qurmağı vacib edir.

Xüsusilə qurum məlumat almaq və toplamaq səlahiyyətinə sahib olmalı və makroprudensial siyasət qərarlarında məlumat mübadiləsində aydınlıq və şəffaflıq olmalıdır (Сотникова, Л.В., 2019: с.704). Makroprudensial nəzarətçilərdə qərar qəbul etmə və səlahiyyətlərinə sistemin düzəliş edilməsi üçün makroprudensial alətlərin istifadəsi daxildir. Bu o deməkdir ki, bu siyasətdə iştirak edən xüsusi nəzarət orqanı

riskləri təhlil etmək səlahiyyətinə malikdir və bu cür orqanlar öz vəzifələrini müvafiq xüsusi sənədlər vasitəsilə həyata keçirirlər.

Makroprudensial nəzarət maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini və sabitliyini təhlil etmək üçün müasir metod və vasitələr təklif edir. Bu nəzarət sistemli risklərə yönəlmiş xüsusi ehtiyatlı alətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu monitoring vasitələri nəzarət olunan profilaktik tədbirlər kimi başa düşülür. Bu cür spesifik vasitələr sistemik riskləri müalicə etmək və qarşısını almaq və böhran xərclərini azaltmaq üçün istifadə olunur. Xarici ədəbiyyatda makroprudensial alətlərə fərqli baxışlar mövcuddur. Müxtəlif xarici müəlliflər bu cür alətlər üzərində müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Müəlliflər əsasən (Shin, Borio və Crocket, Lehar and Summer , Goodhart and Segoviano, Galati və Messner , Hannun, Lim, Borio Drechmann., Elsingər Hannoun) yüksək səviyyədə maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün ehtiyatlı nəzarət məqsədləri baxımından uyğun vasitələri izah etdi.

Shin, makroprudensial alətləri üç kateqoriyaya bölmüşdür:

- banklarda kredit artımını müəyyən bir səviyyədə saxlayan fəal alətlər,
- kredit artımını məhdudlaşdıran və likvidlik böhranına davamlılığı artıran passiv alətlər və kredit artımını idarə edən kapital yönümlü alətlər.
- bankların quruluşunu dəyişdirən alətlər (Шевченко, E.C., 2016).

Başqa bir yanaşmada, Lopez, Marquardt və Savardi məcburi ehtiyatlar, mülk və infeksiya ilə əlaqəli problemləri həll edən təsniflər hazırladılar. Ehtiyat normalarına və əlaqəli standartlara əsaslanan alətlər müxtəlif yanaşmalarda istifadə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, effektiv və düzgün makroprudensial siyasəti həyata keçirmək üçün uyğun vasitələrə sahib olmaq lazımdır. Empirik təhlildə makro riskləri azaltmaq üçün istifadə olunan vasitələrin effektivliyi baxımından bəzi məhdudiyyətlər var. Bu, bir alət dəsti yaratmağı çətinləşdirir. Makroprudensial alətlər qrupları ümumiyyətlə iki şəkildə tətbiq oluna bilər:

- 1) Həddindən artıq kredit artımından yaranan riskləri azaltmaq üçün bəzi alətlər.

2) Struktur zəiflik və sistem risklərini ortadan qaldırmaq üçün istifadə olunan xüsusi mexanizmləri gücləndirməyə yönəlmiş bir qrup strateji alət. Bu siyasətin alətləri əsasən iki qrupa bölünür:

1) Analiz vasitələri. Onlar sistemin mənbəyindəki riskləri müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır. Vəziyyəti normallaşdırmağa yönələn məsələlər kreditin ÜDM-ə nisbəti, valyuta riski, müəyyən bir yerdə risklərin artması və stres testlərinin tətbiqi kimi göstəricilərin monitorinqi ilə həll olunur. Bu tip alət bir qrup analitik vasitə kimi tanınır (Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş., 2017: s.210). Bu analitik alətlər qrupu riskləri müəyyənləşdirməyə, müvafiq siyasət qərarlarını qəbul etməyə və sistemli riski məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə kömək edir. Bununla əlaqədar istifadə olunan göstəricilər:

a) Əsas disbalanslıq göstəriciləri: bu vəziyyətdə makroiqtisadi nəticələr və ya xüsusi balans göstəriciləri istifadə olunur. Kredit / ÜDM nisbəti, likvidlik nisbəti, ödəmə və valyuta riski balanssızlığın əsas göstəriciləridir.

b) Bazar göstəriciləri: maliyyə bazarındakı sistemə təsir göstərəcək proseslərə istiqamətləndirilmişdir. Bu göstəricilər, riski artıran gəlirlilik dərəcəsi ilə risk artım səviyyəsi arasındakı fərqi təyin etmək üçün istifadə olunur.

c) Sistem riskinin konsentrasiyası göstəriciləri: paylanma kanallarının göstəriciləri. Bunlara fərqli maliyyə təşkilatları, bazarlar, sektorlar və ayrı-ayrı dövlətlərin riskləri aiddir.

2) Əməliyyat alətləri. Bunlar birinci qrup alətlərlə müəyyən edilmiş dərin səhvləri azaltmaq və ümumi sistem risklərinin qarşısını almaq üçün istifadə olunan xüsusi vasitələrdir. Məsələn, bu çərçivədə kapital tələblərinin ödənilməsi, vaxt və müvəqqəti ehtiyatlardakı uyğunsuzluqların aradan qaldırılması, kredit genişləndirilməsinə limitlərin müəyyən edilməsi, xarici valyutada borc limitlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi tədbirlərdən geniş istifadə olunur. İkinci qrup alətlər, xüsusi əməliyyatlar alətləri, sistemin ümumi risklərini idarə etmək üçün istifadə

olunan xüsusi alətlərdir. Bu yanaşma ilə ən çox istifadə olunan makroprudensial siyasət alətləri:

- İqtisadiyyatın düzəliş edilməsinə mənfi təsir göstərəcək kapitalın müəyyənləşdirilməsi.

- Sektorda kapitalın əhəmiyyətini nümayiş etdirin.

- Debitor borcları və bu borclarla şərtləri arasındakı uyğunsuzluğu yox etmək məqsədilə ciddi tədbirlər görülür.

- Kredit/təminat və borc/gəlir nisbətləri üçün müvafiq hər hansısa bir hədd müəyyən etmək.

- Xarici borclanma ilə əlaqədar olan bəzi məhdudiyyətlər.

- Bunun üçün milli valyuta və maliyyə siyasəti alətlərindən istifadə.

Gözlənilən nəticələrə nail olmaq üçün makroprudensial tənzimləmə alətlərindən pul və maliyyə siyasəti alətləri ilə birlikdə istifadə etmək vacibdir. Bu cür vasitələrin istifadəsi üç mərhələdən ibarətdir. Bu mərhələlər hazırlıq, nəzarət və tətbiqetmə mərhələləridir. İlk mərhələlərdən keçmədən üçüncü mərhələyə getmək əks nəticə verəcəkdir. Çünki ən vacib mərhələ uyğun alətlərin hazırlanması mərhələsidir. Gözlənilən effekti əldə etmək üçün hazırlıq mərhələsi çox yaxşı və tamamilə möhkəm bir təməl üzərində qurulmalıdır. Sözügedən bu mərhələdən tam əmin olduqdan sonra nəzarət və tətbiqetmə mərhələlərinə keçid etməlisiniz (Нечитайло, А.И., 2017: с.28-33). Əks təqdirdə, müvafiq alət maliyyə sistemi üçün bir yük olacaq və bu da ümumi iqtisadi mühitdəki maliyyə dalğalanmalarını daha da artıracaqdır.

Bununla da, prudensial siyasət alətləri ümumiyyətlə sistemə xas risklərin azaldılmasında strateji rol oynayır. Hər hansı bir ehtiyatlı nəzarətçi ölkənin iqtisadi mühitinə və milli bank sistemində uyğun olaraq makroprudensial alətləri tətbiq etməli, həmçinin sistem baxımından əhəmiyyətli banklar üçün xüsusi tələbləri müəyyənləşdirməlidir. Alətlər bankların əməliyyat nəticələrinə və maliyyə göstəricilərinə uyğun olaraq tətbiq olunmalı və bankın üzleşdiyi faktiki risk

səviyyəsinə məhdudiyətlər qoymağı bacarmalıdır. Mövcud elementlər makroprudensial siyasətin tətbiqi üzrə makroprudensial və sistemik olaraq 2 hissəyə bölünür. Bu elementlərə iki əsas yanaşma var (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236). Qeyd edilən yanaşmalar müstəqil və maliyyə nöqtəyi-nəzərindən məqbul sayılır və aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1: Prudensial siyasət: sistem riski

Mexanizm və məqsəd	Sistem riski	Makroiqtisadi vəziyyətə düzəlişlər
Avtomatik	Bufərlər (likvidlik, kapital) Kredit və təminat arasındakı fərq. Mühasibat sahəsi	Kapital əmsallarının zamanla dəyişməyi. Dinamik ehtiyatlanmaq
Sərbəst	Stress testlər Bazel-2 standartı	Kapital nisbətlərinə sərbəst düzəlişlər. Ehtiyat tələbi

Mənbə: Шуремов, Е.Л 2019, Информационные системы управления предприятиями s.101

Sistemin nəticələrini davamlı nəzarət etmək, izləmək, təhlil etmək və dəyər vermək vacibdir. Makroprudensial siyasət metodologiyası maliyyə sektorunun güclü və zəif tərəflərini izləmək və qiymətləndirməyə əsaslanır. Təhlil zamanı aşağıdakı analitik metodlardan istifadə edə bilər:

1) Maliyyə sisteminin davamlı monitorinqi və davamlılıq göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.

2) Gələcəkdə gözlənilən risklər barədə erkən xəbərdarlıq etmək üçün xüsusi bir erkən xəbərdarlıq sisteminin yaradılması (xüsusi göstəricilərə əsaslanaraq).

3) Bu makroiqtisadi ssenarilər əsasında pul təşkilatlarının stress testləri.

Borio və Drehmann (2009) bu siyasət sektorundakı təhlil və qiymətləndirmə üçün müvafiq göstəricilər təsnif etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Maliyyə riskinin göstəriciləri.

2) Erkən xəbərdarlıq göstəriciləri.

3) Multimodal tədbirlər, makrostress testləri.

Bank mühitinin sabitliyinin dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsinə analitik metodlardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Maliyyə sabitliyi üçün ilkin təhlil və təhlil yolu ilə maliyyə sektorundakı qeyri-sabitliyi müəyyənləşdirmək və böhranla bağlı erkən xəbərdarlıq sistemi qurmaq lazımdır. Xüsusi göstəricilərə əsasən sistemdə yaranacaq böhran vəziyyətinin ilkin siqnallarını təqdim edir və bu cür çətinliklərin məhdudlaşdırılmasında vacib rolunu ifadə edir. Erkən xəbərdarlıq və stress testləri kimi analitik metodlardan istifadə sistemin ümumi maliyyə sağlamlığını daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Stress testləri, maliyyə sektorundakı sistemin dinamikasını riskin mənfi nəticələrindən qorumaq, iqtisadiyyatın real sektoru ilə əlaqələrini qorumaq və hər bir maliyyə sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün aparılan uyğun testlərdir. Stress testləri bankların monitorinqi üçün analitik metod kimi geniş yayılmışdır (Киров, 2012: c.1616). Xüsusi bir metod olaraq, bir bankın gözlənilməz ani zərbələrə həssaslığını qiymətləndirir. Ümumiyyətlə 2 stress testi mövcuddur:

- 1) Həssaslıq təhlilləri.
- 2) Ssenari təhlilləri.

Ssenari təhlili, uzun müddət üçün xarakterik olan müxtəlif risk göstəricilərindəki müvafiq dəyişikliklərin eyni zamanda bankın ümumi maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə aiddir. Həssaslıq təhlili risk göstəricisindəki yeniliklərin bankın məcmu maliyyə vəziyyətinə təsirinin dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Fərqli formada aparılan bu analiz daha qısa dövrlər üçün səciyyəvidir. Məqsədlərindən asılı olaraq bank qurumları ani şokları daha yaxşı təhlil etmək üçün eyni zamanda ssenari və həssaslıq təhlilləri aparmalıdırlar. Banklarda stres testlərinin tətbiqi müddətində, işin mürəkkəbliyindən və ümumi vəziyyətindən asılı olaraq xüsusi bir stres test sistemi hazırlanır. Belə bir analizdən sonra bankı təsir edən qəfil şoklar aşkar edilir. Bankdakı risk göstəricisinin dəyəri böyükdürsə, müvafiq göstəricilər arasından ancaq

bankın ümumi səmərəliliyinə təsir edə biləcək risk göstəriciləri seçilməli və onların banka təsiri qiymətləndirilməlidir. (Gottschalk, R. and Sodre, M. C., 2018) .

Stres testləri tətbiq edərkən aşağıdakıları nəzərdən keçirilməlidir.

a) Müxtəlif sahələrdə gözlənilməz hadisələrin bankın kredit münasibətlərinə təsiri.

b) ÜDM-dəki dəyişikliklərin bankın əmanətlərinə və ümumilikdə kredit münasibətlərinə təsir dərəcəsi.

c) İnflyasiyadakı dəyişikliklərin bank faiz dərəcələrinə və kredit portfel nisbətlərinə təsiri.

d) Həm bankın mənfəəti, həmçinin faiz dərəcələri, depozitlərin ümumi məbləği, kredit portfeli, kapital, valyuta aktivləri, öhdəliklər üzərində müxtəlif əməliyyatlar yolu ilə faiz məbləğinə təsir edən amillərdəki dəyişikliklərin strateji təsiri.

e) Problemlı kreditlərin strukturundakı dəyişikliklərin bankın məcmu kapitalına, mənfəətinə və likvidliyinə təsiri.

f) Böyük həcmli kreditlər ilə bağlı olaraq formalaşmış problemlərin bankın məcmu kredit həcminə, likvidliyinə və mənfəətinə göstərdiyi təsir.

g) Xarici kreditlərin və böyük depozitlərin erkən qaytarılmasının bankın likvidliyinə mənfi təsiri.

j) Bankdakı nağd məbləğdəki azalmanın yeni kredit münasibətlərinin qurulmasına təsiri və s.

Stres test üsulları istifadə edərək aşağıdakı nəticələr müəyyən edilir:

a) Bank qurumlarının məcmu kapitalının qəfil zərbələrin təsirinə davamlılığı.

b) Ani şoklar nəticəsində bankdakı maksimum itkilər.

c) Bankın ümumi fəaliyyətində müəyyən edilmiş çatışmazlıqlar.

d) Müxtəlif növ risklərin dəyərləndirilməsi, risklərin daimi əlaqəsi.

e) Bankın məcmu iqtisadi amillərdən asılılığı.

İqtisadi hərarətlənmənin yüksək olduğu dövrlərdə, makroprudensial vasitə kimi krediti artırmaq üçün müəyyən məhdudiyətlər və yüksək ehtiyat tələbləri mövcuddur. Bank qurumlarında kredit portfelinin yüksək böyüməsi ilə yüksək kapital tələbləri tətbiq olunur. Mövcud qaydalara görə, bankın kredit portfeli hesablanmış məbləği aşarsa, bu banka məxsus KAƏ da artırılmalıdır. KAƏ, bankın məcmu kapitalı ilə risk aktivləri arasındakı nisbətdir. Bu nisbət bankın məcmu kapitalının mövcud riskli aktivlərə olan sabitliyini əks etdirir. KAƏ aşağı olarsa, bu bankın riskli aktivlərinin ümumi kapital sabitliyini aşmasının göstəricisidir. Bu, sadəcə bir böhran təhlükəsinin bir signalıdır. Bu alətin istifadəsi həmçinin uçucu maliyyə mənbələrini bu həddə saxlayır (Шыренов, Е.Л., 2019: с.112). Müvafiq olaraq, maksimum kredit artımı və minimum kapital adekvatlığı üçün düsturlar verilmişdir:

$$1) \text{ Maksimal (KA) = (73.4 / QSF) x (12+ (KAƏ - 12) / 1}$$

$$2) \text{ Minimal (KAƏ) = 12 + 1.5 x (KA x QSF / 73.4) – 12}$$

Ölkəmizin bank sektoru üçün olan düstur uyğun olaraq belədir:

$$1) \text{ Maksimal (KA) = (16.8 : MSAKD) x (12 + (KAƏ - 12) : 1.5)}$$

$$2) \text{ Minimal (KAƏ) = 12 + 1.5 x (KA x MSAKD / 16.8) – 12}$$

1.3. Mikro və makroprudensial siyasətin fərqləri və tətbiqi

Ümumilikdə maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsir göstərən sürətlə inkişaf edən maliyyə yeniliyi kimi ortaya çıxan makroprudensial yanaşma konsepsiyası, sonradan durğunluq dövrünü keçmiş bir maliyyə sisteminin sağlamlığını təmin etmək üçün mikroprudensial yanaşmalara keçdi. Crockett və Borion işləri Latın Amerikasına və Asiyadakı böhranlardan sonra yenidən gündəmə gələn makroprudensial siyasətdə mühüm bir dönüş nöqtəsi oldu. Crockett və Borio, tədqiqatlarında, mikroprudensial və makroprudensial yanaşmalar arasındakı fərqləri taparaq, makroprudensial siyasət anlayışını izah etdilər. Ancaq mənbəyi Crockett və Borionun araşdırmalarına əsaslanan bu siyasətin istiqaməti hələ müəyyənləşdirilməyib. Xüsusilə böhrandan

sonrakı dövrdə maliyyə böhranından məsul qurumların dərin marağı müvafiq yeniliklərin tətbiqinə zəmin yaratdı. Ehtiyatlı tənzimləyicilərin siyasətində mikroprudensial, makroprudensial tənzimləmə və alət elementləri olduğu aydın oldu.

Makroprudensial siyasətin irəliləməsi ilə bağlı açıqlamalar verən bir başqa beynəlxalq qurum da dünyanın aparıcı iqtisadi və maliyyə qurumlarının liderlərindən biri olan G30-dur. G30-a görə, makroprudensial siyasət, xüsusi məqamlara və ayrı-ayrı qurumlara yönəldilməklə, sistemdəki riskləri azaltmalı və şaxələndirməli, inkişaf etməkdə olan maliyyə sistemlərinin dayanıqlığını artırmağa yönəlmiş siyasətlərə uyğun olaraq sistem risklərini izləməli, qiymətləndirməli və fərqləndirməlidir (Shevchenko, ES) , 2016).

Bu siyasətlərin hər ikisi iqtisadi riskləri, dərin riskləri azaltmaq və hər bir sistem üçün təhlükə yarada biləcək maliyyə institutlarını idarə etmək üçün istifadə olunan tənzimləmə siyasətidir. Hər ikisinin də makroiqtisadi siyasətləri tamamladığını söyləmək olar. Bu siyasət sahələrini koordinasiyalı şəkildə həyata keçirmək, koordinasiyalı şəkildə birlikdə işləmək və göstəricilər arasındakı fərqləri göstərən amilləri araşdırmaq və bu göstəriciləri uyğunlaşdırmaq üçün mümkün imkanları müəyyən etmək vacibdir.

Kommersiya banklarında prudensial idarəetmə, mikro prudensial idarəetmədən fərqləndirən iki vacib xüsusiyyətə malikdir:

1) Sistem daxili risklər və sistem qaynaqları makroprudensial tənzimləmədə vacibdir. Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı elementləri və alətləri üçün ən yüksək standartları vurğulayır. Maliyyə baxımından qeyri-sabit vəziyyətdə olan əlavə tələblərlə sistem əsas müəssisələrə kapital və likvidlik tamponundan istifadə etməyə imkan verir.

2) Bu standartlar maliyyə bazarlarındakı tarazlığa ziddir. Bu risk qiymətləndirmə modelləri iqtisadi və maliyyə yüksəlişi dövründə müvafiq trend məlumatlarına əsaslanır və kredit bazarının canlanması zamanı unutmamalıdır. Makroprudensial

sahə qaydalarının təsiri, dövrü düzəldən sistemik riskləri dəyər vermək üçün nəzərdə tutulduğundan.

Mikro-prudensial yanaşma riskin fərqli təşkilatların fərqli davranışlarından qaynaqlandığını düşünür. Təşkilatlar arasındakı qarşılıqlı asılılıq və ümumi risklərə məruz qalma ehtimalı əhəmiyyətsizdir. Bu çərçivədə mikro-prudensial yanaşmanın məqsədi, siyasətin maliyyə sisteminin mənbəyini necə təsir edə biləcəyindən asılı olmayaraq ayrı-ayrı təşkilatlar üçün böhran ehtimalını azaltmaqla təşkilatları qorumaqdır. Makroprudensial yanaşma sahəsi ayrı-ayrı qurumların kollektiv davranışlarından yaranan risklərə aiddir. Mikro-prudensial yanaşmaya görə maliyyə sisteminin davamlılığı sistem daxilindəki ayrı-ayrı bankların və maliyyə qurumlarının sağlamlığından asılıdır. Bu cür siyasətlərin iqtisadiyata təsirindən asılı olmayaraq, sistemli sabitliyə nail olmaq, sadəcə maliyyə qurumlarının böhranlarını və ya şoklarını azaltmağa çalışaraq vacib bir hədəf olaraq görülür.

Ayrı-ayrı bank qurumları və şirkətlərinin maliyyə vəziyyəti pisləşdikdə, maliyyə sistemi bütövlükdə sağlam və sabit görünə bilməz. Ehtiyat qaydaları, istifadə edəcəyi kreditdən əldə etdiyi gəliri məhdudlaşdırmaq və təşkilatın maliyyə sistemində yüksək itkilər verməsinin qarşısını almaq üçün bir təşkilatın kredit istifadəsini məhdudlaşdırmağı hədəfləyir (Gottschalk, R. and Sodre, M. C., 2018). Bu baxımdan makroiqtisadi tənzimləmənin yanında bu proseslərin mikroprudensial düzəliş edilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Ayrı-ayrı bank qurumlarının sabitliyini təmin etmək üçün hazırlanmış standartlar ümumi maliyyə sektorunun sabitliyinə zərər verə biləcək qərarlar qəbul etmək üçün bir vasitədir. Makroprudensial siyasət bu baxımdan əsas rol oynayır. Praktikada müxtəlif mikro və makro tənzimləmə elementləri mövcuddur. Qarşılıqlı uyğun gəlirlər. Bu tarixi inkişaf həmçinin müxtəlif ölkələrdə fərqli maliyyə tənzimləmə strukturları ilə əlaqələndirilir. Bank qurumlarındakı müxtəlif risklər mikroprudensial nəzarətə ehtiyac yaradır, bu da məcmuənin

təzahürlərini nəzərə almadan təşkilatın sənaye orta göstəricisinə görə qiymətləndirilməsi deməkdir.

Cədvəl 2: Makroprudensial və Mikroprudensial fərqlilikləri

Meyarlar	Makroprudensial	Mikroprudensial
İlkin hədəf (bənzər)	Maliyyə sektorunu ehtiva edən risklərin məhdudlaşdırılması	Fərdi maliyyə təşkilatları səviyyəsində risklərin məhdudlaşdırılması
Digər hədəf (fərqli)	ÜDM-a təsirin azaldılması	İstehlakçının (investor /əmanət sahibi) qorunması
Riskin xarakteristikası	Kollektiv fəaliyyətə uyğun, daxili (endogen)	Fərdi maliyyə təşkilatlarının davranışına uyğun, xarici (ekzogen)
Maliyyə institutları və eyni risk dərəcələri arasındakı korrelyasiya və bağlılıqlar	Əsas faktorlardandır	Əsas faktorlardan hesab edilmir
Prudensial nəzarətin istifadəsi	Maliyyə sistemində risklərin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq yuxarıdan aşağıya doğru (top-down)	Fərdi maliyyə təşkilatlarında olan risklərin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq aşağıdan yuxarıya doğru (bottom-up)

Mənbə: Кошанов О.Ю 2018, Оценка системы внутреннего контроля по международным стандартам аудита s.306

Makro və mikro tənzimləmə siyasətlərinin fərqlərindən söz etdikdə, hər birinin fərqli hədəflərinin olduğu məlum olur. Bu yanaşmalardakı mövcud fərqlər qiymətli kağızlar portfelinə tətbiq olunan ehtiyatlı nəzarətdə əks olunur. Makroprudensial yanaşma maliyyə problemlərinin sistemik bir riskə çevrilməsinin və nəticədə ÜDM-də azalmanın qarşısını almağı hədəfləyirsə, mikroprudensial yanaşma istehlakçıların və səhmdarların hüquqlarını qorumağı hədəfləyir. İqtisadiyyatın real sektorunun məhv edilməsi ilə qiymətli kağızlar portfelinin azalması arasında birbaşa əlaqə olduğu üçün makroprudensial tənzimləmə ümumiyyətlə qiymətli kağızların ümumi portfelindəki zərərlərin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Mikroprudensial yanaşma müəyyən qiymətli kağız növləri üzrə zərərlərin məhdudlaşdırılmasına yönəlib. Mikroprudensial yanaşma ilə nəzarət və risk qiymətləndirmələri aşağıdan yuxarıya doğru seçilir. Əvvəlcə qiymətli kağız növləri

üçün təsir azaltma tədbirləri müəyyən edilir və sonra bu tədbirlər birlikdə hər bir qiymətli kağızların həqiqi portfelinə təsir göstərir. Ancaq makroprudensial yanaşma ilə tədbirlər yuxarıdan aşağıya təyin edilir. Əvvəlcə qiymətli kağızlar portfelinin zəifləməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər seçilir, daha sonra ayrı-ayrı növləri üzrə portfeldə azalma nəzərə alınmaqla mikroprudensial tədbirlər seçilir. Makroprudensial yanaşma, dərin risklərin məcmu sistem mənbəyinə təsirini qiymətləndirən bir amil kimi qəbul edilir.

Mikroprudensial yanaşma meyarları müxtəlif ayrı-ayrı müəssisələrdə mənfi halların məhdudlaşdırılmasına, ümumi qayda olan makroprudensial yanaşma meyarları sistemdə tapılan mənfi halların məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Mikroprudensial yanaşma ayrı-ayrı bank qurumlarının təhlükəsizliyini təmin etdiyi halda, makroprudensial yanaşma bütövlükdə maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini qorumağı hədəfləyir (Washington DC Sen, S and Ghosh, S, 2019). Gərgin maliyyə sistemi bəzi şirkətlərin, eləcə də bankların, hər bir maliyyə sistemindən gizli şəkildə təsirlənməsinə imkan verir. Bu yanaşma çərçivəsində tətbiq olunan mikroprudensial tənzimləmə sistemi təsir edir. Əslində mikroprudensial yanaşma makroprudensial siyasətə alternativdir. Analizində ayrıca ancaq maliyyə sisteminin ayrı-ayrı üzvləri olan maliyyə qurumları qiymətləndirilir.

Mikroprudensial yanaşma bu əlaqəni nəzərə almır. Mikroprudensial tənzimləmənin tərəfdarları müxtəlif ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə davamlılığına nail olmağın maliyyə sektorunun sabitliyini təmin etmək üçün yetərli olduğuna inanırlar. Makroprudensial yanaşmanın tərəfdarları əmindir ki, bütövlükdə maliyyə sektorunu sabitləşdirən fəaliyyətlər ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə də kömək edir (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236). Drehman və Borionun bu məsələ üzrə qeyd etdikləri fərqlərə əsasən 2 siyasətin müvafiq meyarları arasındakı mövcud fərq aşağıdakı cədvəldə aydın görünür.

Müvafiq alətlərin təhlil edilmiş metodlarla birlikdə istifadəsi ümumi sistemdə maliyyə sabitliyi və davamlılığının qorunub saxlanılmasında daha vacib və effektiv nəticələrə səbəb olacaqdır.

Qeyd edilən alətlərin makro və mikroprudensial tənzimləmə üçün istifadə edilməsi arasındakı fərqi müəyyən etsək, bu nəticəyə gələrik:

- 1) Makroprudensial yanaşmanın alətləri dinamikdir.
- 2) Statistik olaraq mikro ehtiyat tədbirləri.

2019-cu ildə BVF mərkəzi banklara maliyyə sisteminin strukturundakı riskləri və makroiqtisadi tarazlıqları azaltmaq üçün makroprudensial vasitələrdən istifadə etmələrini tövsiyə etdi. BVF mütəxəssislərinin fikrincə, makroprudensial siyasət alətlərinin praktik tətbiqi, mikro-prudensial yanaşmanın əksinə, dərin yerləşmiş çoxşaxəli problemləri də məhdudlaşdıracaqdır. Təklifləri göstərir ki, müxtəlif strukturlara, iqtisadi inkişaf səviyyələrinə, iqtisadi siyasəti beynəlxalq səviyyədə koordinasiya edən bir ölkədə makroprudensial alətlər bərabər və təsirli olur. BVF tövsiyələrində makroprudensial siyasətin səmərəliliyinin səbəblərindən birinin böhranlardan və struktur tarazlığından qurtulmanın əsas mənbəyi olması olduğunu bildirdi (Griffith-Jones, S., 2018).

Makroprudensial sahənin gücləndirilməsinin vacibliyini göstərən 3 önəmli səbəbi vardır. Əsas səbəb maliyyə sistemindəki qeyri-sabitlik proseslərinin xərcləri və nəticələridir. Bəzi dəyərləndirmələrə görə, bank sistemindəki böhranla əlaqəli xərclər ÜDM-in azalma səviyyəsinə çata bilər. İkinci səbəb, hökumət və bazar düzəliş edilməsi arasındakı bir tarazlıq ilə makroprudensial yanaşma yolu ilə daha yüksək iqtisadi fayda əldə etməkdir. Mikroprudensial yanaşma, sistemdə əldə etdikləri nəticələrdən asılı olmayaraq ayrı-ayrı müəssisələrin risklərini məhdudlaşdırmağa yönəldiyindən, makroprudensial nəzarətin üstünlüyü müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir müflisləşmənin, ölçüsündən asılı olmayaraq, bütövlükdə iqtisadiyyat üçün nəticələri tənzimləyicilərin nüfuzuna ciddi zərbə vurur. Bu vəziyyətdə bazar elementlərinin

dövlət tərəfindən güclü təzyiq altında qalma riski var və təsirsiz fondlar və inkişaf imkanları qaçırılacaq. Mikroprudensial siyasət tətbiq olunduqda, proseslər əks təsirlərə səbəb ola bilər. Mənəvi riski araşdırmaq və məhdudlaşdırmaq üçün təkliflər ciddi qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Belə proseslərdə əmanətçiləri qorumaq üçün sığorta yardımından istifadə etmək daha arzuolunandır. Riskin qarşısını alma sxemləri təsirli ola bilər və digərləri ilə yanaşı, zəif olanın itkisini azalda bilər, maddi sıxıntıları müxtəlif yollarla yüngülləşdirə bilər və ehtiyat siyasətində əhəmiyyətli makro səviyyəli irəliləyiş əldə edə bilər. Bununla da, əmanətçiləri qorumağın ən yaxşı yolları makroprudensial yanaşma və planlı şəkildə xüsusi qoruma sxemlərinin istifadəsidir.

Cədvəl 3: Makro və mikroprudensial siyasətin spesifik alətləri

Makroprudensial siyasətin spesifik alətləri	Mikroprudensial siyasətin spesifik alətləri
<ul style="list-style-type: none"> ❖ Dairəvi dəyişkən ehtiyat tələbləri ❖ Təminat və kredit arasında dövri olaraq dəyişən nisbət (LTV) ❖ Kontr-tsiklik kapital tamponu (Basel III standartı) ❖ Kapital, likvidlik kimi maliyyə sisteminin daha vacib elementlərinə ciddi tələblər ❖ Vergilərin dəyişkən maliyyə mənbələrinə tətbiqi ❖ Kreditin genişləndirilməsi və böyüməsi üçün müəyyən limitlərin müəyyənləşdirilməsi ❖ Yüksək ehtiyat tələbləri 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Potensial itkilərə qarşı tədbirin tətbiqi ❖ Aktivlərin cari bazar dəyərindəki dəyişiklik riskindən qorunma tədbirləri ❖ LTV / minimum zəmanət həddi arasındakı nisbət ❖ Nisbətən yüksək risk səviyyəsi olan xüsusi maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi ❖ Yüksək kapital keyfiyyəti də daxil olmaqla minimum kapital tələbləri (Basel III standartı) ❖ Kapital tampon (Basel III standartı) ❖ Leverec əmsalı ❖ Maye fəal tamponu (Basel III standartı) ❖ Vade və valyuta uyğunsuzluğu limitləri (Basel III standartı)

Mənbə: Кошанов О.Ю 2018, Оценка системы внутреннего контроля по международным стандартам аудита s.306

Son səbəb kimi, makro yanaşmanın strateji faydası təqdirəlayiqdir. Ona görə ki, sistem şoklarını məhdudlaşdırmaq üçün geniş bir mikroprudensial yanaşma tətbiq

olunsa da, hər bir sistemin sabit vəziyyətini əldə etmək və qorumaq mümkün deyil. Böyük makroiqtisadi itkilərlə nəticələnən dərin maliyyə böhranlarını təhlil edərək, daha səmərəli və müsbət bir maliyyə sektoru makroprudensial siyasət yanaşması yolu ilə davam etdirilə bilər (Ситнов, А.А., 2019: с.239).

Ehtiyatlı nəzarət bank qurumlarının təhlükəsiz fəaliyyəti üçün qaydalara, təlimatlara və tələblərə uyğun olaraq vacib bir tənzimləmə metodu olan mikro və makroprudensial siyasətlərin razılaşdırılmış elementlərini ehtiva edir. Bu yanaşmaların uyğunluq səviyyəsi bəzi tarixi amillər, müxtəlif ölkələrdə mövcud maliyyə düzəliş edilməsinin təşkilati strukturu ilə əlaqədardır. Makroprudensial yanaşmaya üstünlük verilsə də, bu siyasətlərin sisteməlik və eyni vaxtda istifadəsi hər bir sistemin mənbəyindəki makro risklərin idarə olunmasına, qeyri-sabitliyi məhdudlaşdırmasına və sistem sabitliyini qorumasına güclü təsir göstərir.

II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASINA NƏZARƏTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Bank sektorunda daxili auditin təşkilinin normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının formalaşdırılması

Prudensial - bankın təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etməyə yönəlmiş normalar, qaydalar, tələblər və təlimatlara əsaslanan düşünülmüş bir davranış, idarəetmə və nəzarət metodudur.

Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkil edilməsi haqqındakı sözügedən qaydalar, “Azərbaycan Respublikasında Banklar və bank fəaliyyəti barəsində” (<http://www.e-qanun.az/framework/7588>) və “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” (<http://www.e-qanun.az/framework/5530>) Azərbaycan Respublikası Qanunlarının tələblərinə əsasən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasında hər bir kommersion (kommersion-səhmdar) bankları üçün daxili nəzarət və auditin təşkil edilməsi mexanizmlərini təyin edir.

Daxili audit bankın aktivlərinin təhlükəsizliyi üzərində bəzi adekvat nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını və mövcudluğunu, habelə bankın səhmdarlara, tənzimləyici orqanlarına və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatlarının xüsusiyyətlərini, tamlığını və etibarlılığını təsdiqləməlidir (Əliyev Ş., Hacıyev F.Ş., 2017: 203 s.101)

Bank nəzarətində olan riskləri minimuma endirməklə yanaşı, daxili nəzarət mexanizmləri bank sektorundakı mümkün səhvlərin, çatışmazlıqların və itkilərin müəyyənləşdirilməsi və vaxtında qarşısının alınması üçün vacib bir vasitədir. Bank əməliyyatlarının etibarlılığını, təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və qanuniliyini təmin etmək üçün daxili nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac var.

Hər bir banklar fəaliyyətlərində daxili nəzarətin adekvatlığını təmin etmək üçün aşağıdakı əsas prinsip və qaydalara əməl etməlidirlər:

- a) Təşkilati quruluş;
- b) zəruri mühasibat siyasətləri və qaydaları;
- c) aktivlərin qorunması tədbirləri;
- d) Effektiv daxili audit proqramı.

Borc verən təşkilatlar ən azı aşağıdakı daxili siyasət, prosedur və standartları inkişaf etdirməlidirlər:

- ✓ bank idarəetmə quruluşu və qərar qəbul etmə prosedurları;
- ✓ bankın müxtəlif struktur bölmələri və əməkdaşları arasında hüquq və vəzifələri tənzimləyən mövcud sənədlər;
- ✓ bankın daxili audit xidmətinin fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar;
- ✓ bankın kredit siyasətini tənzimləyən qaydalar, vəsait toplama və yerləşdirmə;
- ✓ Bank bankın aktivlərini, likvidliyini və öhdəliklərini idarə etmək siyasəti;
- ✓ emissiya və investisiya siyasəti;
- ✓ Yeni müştəri hesablarının açılması və hesabların idarə edilməsi qaydaları;
- ✓ kompüter sistemləri, istifadə qaydaları və təhlükəsizliyin bərpası;
- ✓ kadr siyasəti;
- ✓ Fərqli prosedur və qaydalar, fərqli siyasətlər.

Bu siyasətlər, prosedurlar və qaydalar Mərkəzi Bankın qanunlarının, qaydalarının və qüvvədəki qaydalarının tələblərinə uyğun olmalıdır.

Daxili audit, Müşahidə Şurası, Maliyyə Yoxlama Komitəsi və İdarə Heyəti üçün mövcud olan ən təsirli daxili nəzarət vasitəsidir. Səmərəsizlik, uyğunsuzluq, saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində yarana biləcək zərərləri minimuma endirmək üçün nəzarət və əməliyyat prosedurları mövcuddursa, daxili audit proqramı ideal hesab edilə bilər.

Auditorun vəzifəsi, əməliyyat sistemlərinin, prosedur nəzarətinin və sənədləşmənin tamlığını, səmərəliliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirmək üçün yoxlamalar və təhlillər apararaq bankın aktivlərini qorumağa kömək etməkdir. Effektiv audit zəruri nəzarət atmosferini yaradır, bank əməliyyatlarının düzgünlüyünə və etibarlılığına xidmət edir.

Bu qaydalarla müəyyən edilmiş daxili auditin məqsəd və vəzifələri Bankın Maliyyə və Təftiş Komissiyasının qanunla həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə mane olmur. Maliyyə Yoxlama Komissiyası vəzifələri və səlahiyyətləri yerinə yetirərkən daxili və xarici auditə etibar edə bilər.

2.2. Kommersiya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlili

Daxili audit bankın dövrü hesabatlarının düzgün, tam və səhmdarlara, tənzimləyicilərə və ictimaiyyətə etibarlı olmasını təmin etmək üçün bankın aktivlərinin təhlükəsizliyini və müvafiq nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu yoxlayır. Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin və bankın etibarlı və sağlam idarə olunmasını və fəaliyyət göstərməsini təmin edən daxili nəzarət sisteminin müntəzəm təhlil prosesinin bir hissəsidir. Daxili audit Bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyətindən asılı olmayaraq işləyir.

Bankın nəzarəti, əməliyyat prosedurları - təsirsizliklər, uyğunsuzluqlar və ya saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində itkilər minimuma endirilə bilsə daxili audit proqramı mükəmməl hesab edilə bilər. Effektiv nəzarət bank fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir, bank əməliyyatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin edir (Hacıyev Rİ 2017).

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri daxili audit şöbəsindən bankın aşağıdakı sahələrdə fəaliyyətini araşdırma, qiymətləndirmə və hesabat verməsini tələb edir:

➤ Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə və AMB-nin qaydalarına və təlimatlarına uyğunluq;

- Tənzimləmə və risklərin idarə edilməsi;
- Daxili nəzarət sisteminin mövcudluğu;
- Müasir bank əməliyyatları, sistemləri və proseslərinin dizaynında keyfiyyət prosedurları;

- Bank aktivlərinin qorunması üçün sistemlər və prosedurlar;
- Mühasibat məlumatlarının adekvatlığını və düzgünlüyünü təmin edən sistemlər və prosedurlar;

Bəzən daxili audit şöbəsi bank qaydalarındakı dəyişikliklər haqqında məlumat da verə bilər (daxili qaydalar, prosedurlar və qaydalar).

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri:

- bankın müxtəlif işçilərinin və struktur bölmələrinin əməliyyatlarının qanunvericiliyə, qaydalara və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün müntəzəm yoxlamalar təmin etmək;

- bank işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, qaydaların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikası standartlarının pozulması faktlarını araşdırmaq, uyğunsuzluqları və ya saxtakarlıq əlamətlərini müəyyən etmək;

- İdentified aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılması və nəzarəti üçün tövsiyələr hazırlamaq;

- yoxlamaların nəticələrinin və müəyyən edilmiş hər bir faktın düzgün sənədləşdirilməsini təmin etmək;

- yoxlamaların nəticələri, yeni risklər, çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması barədə dərhal bank rəhbərliyini məlumatlandırmaq;

- bank işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, qaydaların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;

- Mühasibat və hesabat sisteminin uyğunluğunu təhlil etmək;

- Əməliyyatlar daxil olmaqla inzibati nəzarət mexanizmləri və qaydalarının effektivliyini dəyər vermək;

➤ yeni siyasətlər hazırlanarkən və köhnə siyasətlərə yenidən baxılarkən və ya yeni fəaliyyətlərin planlaşdırılması zamanı və tətbiqetmənin müxtəlif mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək (Quliyev FM, Azizov RN, İbrahimov ZH 2016).

Daxili audit işçiləri bankları yoxlamaq məqsədi ilə mühasibat və digər sənədləri əldə edə bilirlər. Bank işçilərinin hərəkət və əməliyyatlarının qanunvericilik, qaydalar və daxili sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək onlar üçün məsuliyyət daşıyırlar. Daxili audit qrupunun birbaşa məsuliyyəti bankın hər bir struktur bölmələrinin fəaliyyətinin yoxlanılmasını, müəyyən əməliyyatların dayandırılması üçün tövsiyələrin hazırlanmasını və lazım olduqda bankın digər struktur bölmələrinin işçilərinin problemlərin həllinə cəlb olunmasını, bəzi məsələləri əhatə edir (Namazova C.B. 2015).

a) Müşahidə Şurası və Rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət və prosedurlara uyğunluq, o cümlədən fəaliyyət üçün müvafiq icazələrin təsdiqlənməsi;

b) qüvvədəki qanun və qaydalara uyğunluq;

c) Müvafiq hesablardakı hər bir əməliyyatların dəqiq və vaxtında qeyd edilməsi daxil olmaqla bank sənədlərinin təfərrüatları;

d) bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında dəqiq uçot;

e) Gəlir və xərclərin etibarlılığını, qanuniliyini və bank siyasətinə uyğunluğunu təyin etmək üçün ətraflı təhlil. Buraya depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, gecikmiş ödəmələr üçün cərimələr, xidmət haqları və s. daxildir. Hesablamalar və sənədlərin düzgünlüyünü təmin etmək, kompüter hesablamalarının və sənədlərinin yerində yoxlanılması kimi;

f) girov nəzarəti, akkreditiv və zəmanətlər kimi balansdankənar maddələr üçün müvafiq sənədləşmələrin aparılması və uçotu;

g) silinmiş kreditlərdən gələn itkilərlə bağlı sənədlərin təhlili;

h) hər əməliyyat üçün əvvəldən sona qədər dəqiq və düzgün tərtib olunmuş sənədlərin olması;

i) Kompüter avadanlığının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı və fəlakət planlaması (informasiyaların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpa olunması).

Auditdən dərhal sonra yekun audit hesabatı hazırlanır. Bu rəy problemlərin müəyyən edildiyi hər sahə üçün hədəfləri, əhatə dairəsini, nəticələrin hesabatını və ətraflı tövsiyələrini əks etdirir. Bu halda tövsiyələrdə yoxlama nəticələrinin qısa bir təsviri, tələb olunan düzəldici tədbirlər, bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə cavabdeh şəxslərin adları və icrasının vaxtı olmalıdır. Hazır rəylər birbaşa bankın müşahidə şurasına və maliyyə yoxlama komissiyasına təqdim olunur və rəylərin surətləri bankın idarə heyətinə və departament rəhbərlərinə ötürülür.

Kredit əməliyyatlarının auditinin təşkilati və metodoloji aspektlərinə nəzər salmaq. Birincisi, bu, auditin əsas sektorlarının təyin edilməsi və əsaslandırılması, bütövlükdə audit təşkilatının tərəqqisi, audit prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və audit sübutlarının alınması metodları, o cümlədən, auditorun iş sənədlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Ticarət banklarının kredit əməliyyatları auditinin rolunu artırmaq və gücləndirmək üçün bir çox təklif verilə bilər. Kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinə həlledici təsir göstərə biləcək bir fakt kimi kredit riski konsepsiyasına görə, auditor maliyyə hesabatlarının hər bir vacib cəhətlərinin etibarlılığı barədə peşəkar rəy vermək üçün kifayət qədər sübut toplamalıdır, lakin kredit prosesi, kredit riskinin idarə edilməsi və kredit portfeli keyfiyyətinin ağıl təhlilini unutmamalıdır. Buna uyğun olaraq kommersiya banklarının kredit əməliyyatları auditinin əsas vəzifələri gözdən keçirilməlidir:

- Bankın kredit əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və s.

- Kredit riski idarəetməsinin keyfiyyətini dəyərləndirmək;

- Mühasibat uçotunun Mərkəzi Bankın tələblərinə uyğunluğu barədə peşəkar rəyin ifadə edilməsi;

Ticarət bankı kredit yoxlama proqramı, audit sübutlarının əldə edilməsi üçün audit prosedurlarının geniş siyahısıdır. Proqram 2 hissədən ibarətdir. Proqramın I hissəsinin əsas məqsədi kredit riski idarəetmə sisteminin dəyərləndirilməsini etməkdir. Proqramın II hissəsinin əsas məqsədi kredit uçotunun əsas qanunvericiliyin tələblərinə müvafiqliyi və maliyyə hesabatlarının etibarlılığı haqqında kreditlərin mövcud aspektləri üzrə peşəkar rəy vermək üçün yetərincə audit sübutları toplamaqdır: verilmiş kreditlər, onların təminatı, hesablanmış və əldə edilən faizlər, kredit itkiləri üçün kompensasiya və s. Proqramın II bölməsinə nəzarət, testlər və əglabatan audit prosedurlarının siyahısı aiddir.

Auditorun işinin əsas tərəfi kredit portfelinin şaxələndirilməsinin dəyərləndirilməsidir. Auditor ilk növbədə borcalan, coğrafi və sənaye sahələri ilə bağlı olan risklərin konsentrasiyasına aid bankın məhdudiyətlərinin əsaslılığını analiz etməli və müvafiq tövsiyələr irəli sürməlidir. Kredit portfelinin ümumi şaxələndirilməsi və iqtisadi vəziyyət əsas götürülməklə resursların bölüşdürülməsinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi makroiqtisadi tendensiyalara, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına dair analitik informasiyalara əsaslanır. Yoxlama nəticələrini ümumi konspekt halına salmaq və analiz etmək, audit hesabatı hazırlamaq və audit hesabatını vermək məqsədilə bir mexanizm təklif olunur. Auditor hesabatında illik maliyyə hesabatlarının etibarlılığını təsdiq etmək üçün auditor bankdakı kredit riskinin idarəsi keyfiyyəti və bankın kredit siyasətinin qanuni tələblərə müvafiqliyi haqqında rəy irəli sürməlidir. Ümumi kredit strategiyası və prosedur məsələləri baxımından bankın kredit riskinin idarəsi qaydaları və metodlarına qısa bir baxış keçirmək və dəyərləndirmək lazımdır:

- Bankın idarəetmə və daxili nəzarət xidmətlərinin kredit sahəsində rolu və keyfiyyəti risklərin idarəsi;

- Verilmiş kreditlərə dair irəli sürülən tələblər və onların tətbiqi metodları;
- Kreditlərin geri qaytarılması və konsentrasiyasının keyfiyyətinə nəzarət etmək;

Borcalanın vəziyyətinin maliyyə təhlili hərtərəfli olmalıdır. Auditor aşkar olunmuş çatışmazlıqların və pozuntuların qarşısının alınması və düzəldilməsi üçün bəzi tədbirlər hazırlamalıdır.

2.3 Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Ehtiyatlı hesabat məqsədləri üçün istifadə olunan kapital ölkənin Mərkəzi Bankının tənzimləyici aktları ilə müəyyən edilmiş ilkin və təkrar kapitalla daxil olan elementlərin cəmi və çıxılmalar arasındakı fərq olduğundan analiz bu istiqamətdə aparılır. .

Bankın kapital adekvatlığı nisbəti, bankın gündəlik riskli əməliyyatlarında bankın risk səviyyəsinə uyğun olaraq risk mənbələrinin adekvatlığını əks etdirir. Bu göstərici bankın fəaliyyətinin ən vacib tərəflərini əhatə edir və səhmdarlar və investorlar üçün bir vasitədir.

Bu, bankın aktivlərlə müəyyən riskli əməliyyatlara icazə vermədiyi üçün (məsələn, kapitalın 11% -ni əhatə etməsi tələb olunduqda) bankın kifayət qədər kapital səviyyəsinə necə uyğunlaşdığı sualına səbəb olur. Bank kapital adekvatlığı səviyyəsini tənzimləmək üçün qanuni bir yol seçmişdirsə (məsələn, qanunla nəzərdə tutulmuş imkanlardan istifadə etmək və əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə məmnunluq səviyyəsini artırmaq), audit tələb olunan səviyyədədir və bu təsir göstərəcəkdir bankın əməliyyatları müxtəlif yollarla.

Fəal portfelinin idarə edilməsində bankın üzərinə götürdüyü risklərin kapital adekvatlığı səviyyəsini artırmaq üçün uyğun olmayan tədbirlərin görülməsi riski, əsas

fondların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində HI standartının dəyərinin artması nümunəsində ifadə olunur .

Cədvəl 4: Kapital bankın son dörd ilin IV rübü üzrə I dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Adi səhmlər	185,850	185,850	185,850	185,850
Qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	0	40,000	40,000	60,000
Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn vəsait	800	800	800	800
Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət	22,197	22,185	28,613	51,321
I dərəcəli kapital	208,847	248,835	255,263	297,971
Qeyi-maddi aktivlər	-17,384	-19,203	-22,840	-24,291
Tutulmalardan sonra I dərəcəli capital	191,463	229,632	232,423	273,680

Mənbə: Kapital bank: <https://kapitalbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəldən də göründüyü kimi, 2017-ci ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə kimi kapital bankın adi səhmləri hesabında dəyişiklik olmayıb. Lakin qeyri-kumulyativ imtiyazlı səhmlər hesabı 2020-ci ilin IV rübündə 20 milyon artmışdır. Səhmlərin məbləği dəyişmədiyindən, onların emissiyasından gələn vəsait də dəyişməmişdir. Bankın bölüşdürülməmiş mənfəəti son 3 ildə 100%-dən çox artmışdır. Tutulmalardan əvvəlki I dərəcəli kapitalı isə 43% artmışdır. Qeyri-maddi aktivləri 2017-ci ildən 2020-ci ilə kimi 6 milyon AZN artdığına görə, I dərəcəli kapitalın tutulmalardan əvvəlki məbləği ilə tutulmalardan sonrakı məbləğinin artım faizi eyni olmuşdur.

Cədvəl 5: Kapital bankın son dörd ilin IV rübü üzrə II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN)

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Cari ilin mənfəəti	94,840	98,053	134,708	302,698
Ümumi ehtiyatlar	18,121	20,146	37,444	96,194
II dərəcəli kapital	112,961	118,199	172,152	273,680

Mənbə: Kapital bank: <https://kapitalbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Yenidən qiymətləndirmə ancaq hesablardakı bir qeyddir və HI standartındakı artım banka subprime kreditləri də daxil olmaqla kredit verilməsini genişləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, bankın cari ilin mənfəətinə nəzər yetirsək, 2017-ci ilin sonuncu rübündən 2020-ci ilin sonuncu rübünə kimi 3 qat artım mövcuddur, yəni bu da faizlə 319% edir.

Cədvəl 6: Aktivlər üzrə ehtiyat dərəcələri

Təsnifat kateqoriyası	İstehlak kreditləri		Biznes kreditləri		Digər aktivlər (istehlak və biznes kreditləri istisna olmaqla)
	Milli valyuta	Xarici valyuta	Milli valyuta	Xarici valyuta	
Qənaətbəxş aktivlər	1%	2%	1%	2%	1%
Nəzarət altında olan aktivlər	5%	10%	2%	3%	2%
Qeyri-qənaətbəxş aktivlər	25%	25%	25%	25%	25%
Təhlükəli aktivlər	50%	50%	50%	50%	50%
Ümitsiz aktivlər	100%	100%	100%	100%	100%

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/10901>, 01.01.2021

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların ümumi ehtiyatları əsasən yuxarıdakı cədvələ uyğun hesablanılır və aktivlər üzrə yaradılmış adi ehtiyatlardan çox olmamalıdır. Yuxarıdakı cədvəli məsələ üzərində izah edək, Kapital bankın 2020-ci ilin IV rübündə 5 milyard 227 milyon 472 AZN həcmində aktivləri mövcuddur. Əgər Kapital bank standart aktivlərin risklilik dərəcəsini qənaətbəxş olaraq təyin edibsə, bu halda onun ayıracağı ehtiyatın miqdarı 52 milyon AZN olacaq. Qeyri-qənaətbəxş aktivlər üçün isə 1 milyard 400 milyon AZN-ə yaxın məbləğ olacaq. Təhlükəli aktivlər üçün isə 2 milyard 700 milyon AZN-ə yaxın olacaq.

İkinci cədvələ əsasən, Kapital bankın ümumi ehtiyatları illər üzrə daima artır, belə ki, 2017-ci ilin IV rübünə əsasən 78 milyon AZN 2019-cu ilin IV rübünə əsasən 58 milyon AZN artmışdır. Bankın II dərəcəli kapitalı isə iki dəfədən çox artaraq,

2020-ci ilin IV rübündə 273 milyon 680 min AZN olub. Keçən ilin IV rübünə əsasən isə 1.6 dəfə artıb.

Cədvəl 7: Kapital bankın məcmu kapital dəyişmələri (min AZN)

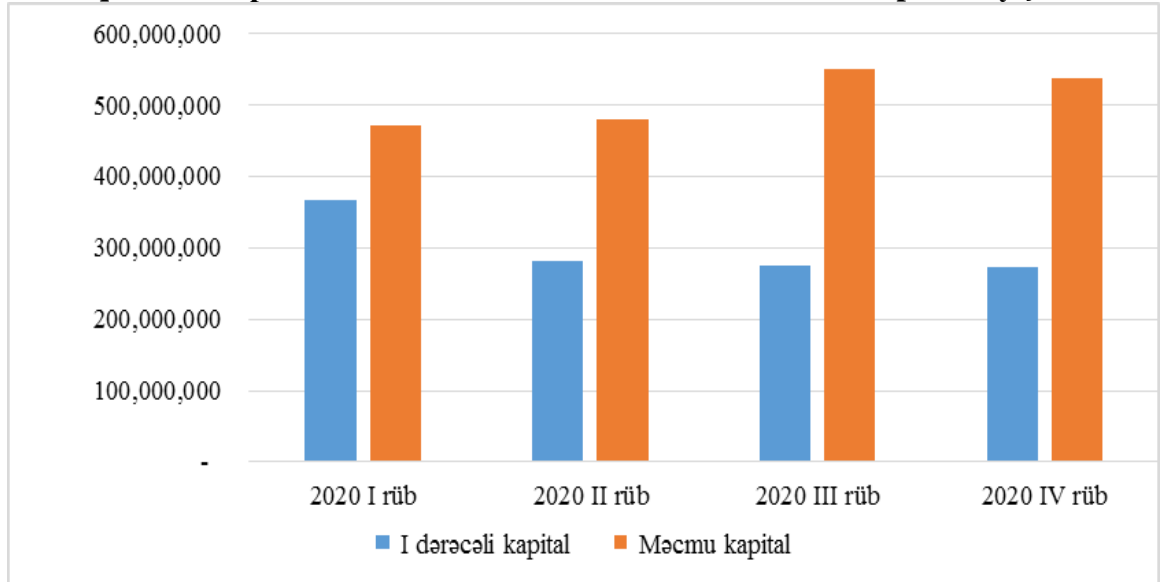
Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Məcmu kapital	304,424	347,831	404,575	547,360
Məcmu kapitaldan tutulmalar	-4,539	-5,289	-6,070	-10,560
Tutulmalardan sonra məcmu kapital	299,885	342,542	398,505	536,800
Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş yekun aktivlər	1,628,376	2,154,494	2,496,461	2,392,840
I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı	12%	11%	9%	11%
Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı	18%	16%	16%	22%

Mənbə: Kapital bank: <https://kapitalbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Yuxarıdakı cədvələ nəzər salsaq, görərik ki, kapital bankın tutulmalardan sonra məcmu kapitalı 2017-ci ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə kimi artım tendensiyasını qorumuşdur. Lakin buna baxmayaraq, riks dərəcəsi ilə ölçülmüş aktivləri 2020-ci ilin IV rübündə azalmışdır.

Bankların adekvatlıq əmsalı, tutulmalardan sonrakı I dərəcəli kapital və məcmu kapitalı risk dərəcəsi ilə ölçülmüş aktivlərin məbləğinə bölməklə tapılır. Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş aktivlər verilmiş kreditlərin riskliliyini bildirən göstəricidir və 0% ilə 100% aralığında aktivlərin çəkisi müəyyən olunur. Kapital bankın adekvatlıq əmsalına nəzər salsaq, I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalının sistem əhəmiyyətli banklar istisna olmaqla norma 5%, sistem əhəmiyyətli banklar üçün norması 6%-dir. Göründüyü kimi, Kapital bank hər bir rüblərdə bu normanı keçmişdir. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalında sistem əhəmiyyətli banklar istisna olmaqla norma 9%, sistem əhəmiyyətli banklar üçün norması 11%-dir, bankın məcmu kapital adekvatlığı bu normadan da yuxarıdır.

Diaqram 1: Kapital bankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital dəyişmələri

Mənbə: Kapital bank: <https://kapitalbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Diaqramda gördüyümüz kimi, 2020-ci ilin ilk üç rübü üzrə Kapital bankın həm I dərəcəli kapitalı həmçinin Məcmu kapitalı artsa da, IV rübündə hər ikisi də azalıb. Məcmu kapitalın azalmasına səbəb, I dərəcəli kapitalın azalmasıdır. I dərəcəli kapitalın azalmasına da səbəb qeyri-maddi aktivlərin əvvəlki rüblərə nisbətən payının artmasıdır.

Cədvəl 8: Xalqbankın I və II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN)

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
I dərəcəli kapital	225,544	237,257	367,504	393,628
I dərəcəli kapitaldan tutulmalar	-1,567	-1,509	-2,027	-5,487
Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapital	223,977	235,747	365,477	388,141
II dərəcəli kapital	34,295	45,219	52,226	36,888

Mənbə: Xalq bank: <https://www.xalqbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəl 8-ə əsasən deyə bilərik ki, bankın I dərəcəli kapitalı 2017-ci ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə kimi 168 milyon AZN artıb. I dərəcəli kapitaldan

tutumalar isə, 2019-cu ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə kimi üç dəfəyə yaxın artım əldə edib. Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapitalı, 2019-cu ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə kimi cəmi 6% artım əldə edib. II dərəcəli kapitalı isə 2017-ci ilin IV rübü ilə müqayisədə artsa da, 2019-cu ilin IV rübü ilə müqayisədə azalıb.

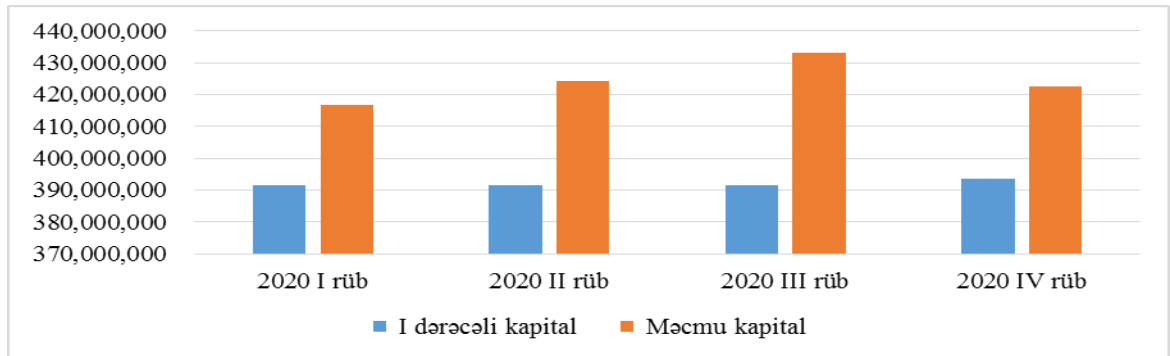
Cədvəl 9. Xalq bankın son dörd ilin IV rübü üzrə məcmu kapital dəyişmələri (manatla)

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Məcmu kapital	258,272	280,966	417,703	425,029
Məcmu kapitaldan tutulmalar	-2,133	-2,385	-2,392	-2,393
Tutulmalardan sonra məcmu kapital	256,139	278,580	415,311	422,636
Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş yekun aktivlər	1,497,141	1,757,321	1,936,494	1,626,223
I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı	15%	13%	19%	24%
Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı	17%	16%	21%	26%

Mənbə: Xalq bank: <https://www.xalqbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Bankın məcmu kapitalında ən çox artım, 2018-ci ilin IV rübündən 2019-cu ilin IV rübü arasında olmuşdur. Belə ki, bu illər ərzində məcmu kapitalda 49% artım olub. Son üç ilin IV rübündə məcmu kapitaldakı tutulmaların məbləği o qədər dəyişmədiyi cədvəldən aydın görülür. Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş aktivləri isə 2018 və 2019-cu ilin IV rübünə nəzərən azalıb. I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı 2020-ci ilin IV rübündə banklar istisna olmaqla normadan 18%, banklar üçün normadan isə 17% çoxdur. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı isə, son rübdə banklar istisna olmaqla olan normadan 17%, banklar üçün normadan isə 15% çoxdur.

Diaqram 2: Xalq bankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital dəyişmələri

Mənbə: Xalq bank: <https://www.xalqbank.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Diaqramdan görünür ki, bankın I dərəcəli kapitalı 2020-ci ilin IV rübündə artım əldə etsə də, Məcmu kapitalı eyni rübdə azalma əldə etmişdir. Buna səbəb də, II dərəcəli kapitalın azalması ola bilər.

Cədvəl 10: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə I dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN)

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Adi səhmlər	333,000	333,000	333,000	354,512
Qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	0	0	0	0
Səhmlərin emisiyasından əmələ gələn vəsait	0	0	0	0
Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət	10,832	8,412	40,237	59,854
I dərəcəli kapital	343,832	341,412	373,237	414,366
Qeyri-maddi aktivlər	-15,594	-27,853	-30,401	-30,003
Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapital	328,238	313,559	342,836	384,363

Mənbə: Paşabank: <https://www.pashabank.az/lang.az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəldən göründüyü kimi, Paşabankın I dərəcəli kapitalının əsas hissəsi adi səhmlərdən və bölüşdürülməmiş mənfəətdən hesablanır. Belə ki, cədvəldən də göründüyü kimi adi səhmlərin məbləği ancaq 2020-ci ilin IV rübdə artsa da, digər hər bir illər sabit qalıb. Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət isə 2017-ci ilin IV rübündən 2020-ci ilin IV rübünə 5 qat artıb. Qeyri-maddi aktivləri, 2019-cu ilin IV rübü ilə müqayisədə 400 milyon azalma müşahidə edilir. Buna görə də tutulmalardan sonra I

dərəcəli kapitalı həm adi səhmlərdəki artım, həmçinin qeyri-maddi aktivlərdəki azalmaya görə artım əldə edib.

Cədvəl 11: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN)

Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Cari ilin mənfəəti	58,994	77,057	65,040	84,252
Ümumi ehtiyatlar	19,415	26,046	30,834	29,841
Digər vəsaitlər	-115	18,380	15,591	21,402
II dərəcəli kapital	78,294	121,483	111,465	135,495

Mənbə: Paşabank: <https://www.pashabank.az/lang/az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

II dərəcəli kapitalında isə vəziyyət bir az fərqlidir. Belə ki, bankın cari ilin mənfəəti 2017-ci illə müqayisədə 2020-ci ilin IV rübündə 42% daha çox olub. Ümumi ehtiyatları 2019-cu ilin IV rübün ilə müqayisədə daha az olub. Lakin, 2017-ci ilin IV rübünə nisbətə daha çoxdur. Digər vəsaitlərinin tərkibinə kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər və subordinasiya borc öhdəlikləri daxildir. 2017-ci ilin IV rübündə bu rəqəm mənfəəti olsa da, 2020-ci ilin IV rübündə 21 milyona qədər çoxalıb. Ümumi olaraq, bankın II dərəcəli kapitalı 2019-cu ilin IV rübü ilə müqayisədə 18% artıb.

Cədvəl 12: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə məcmu kapital dəyişmələri (min AZN)

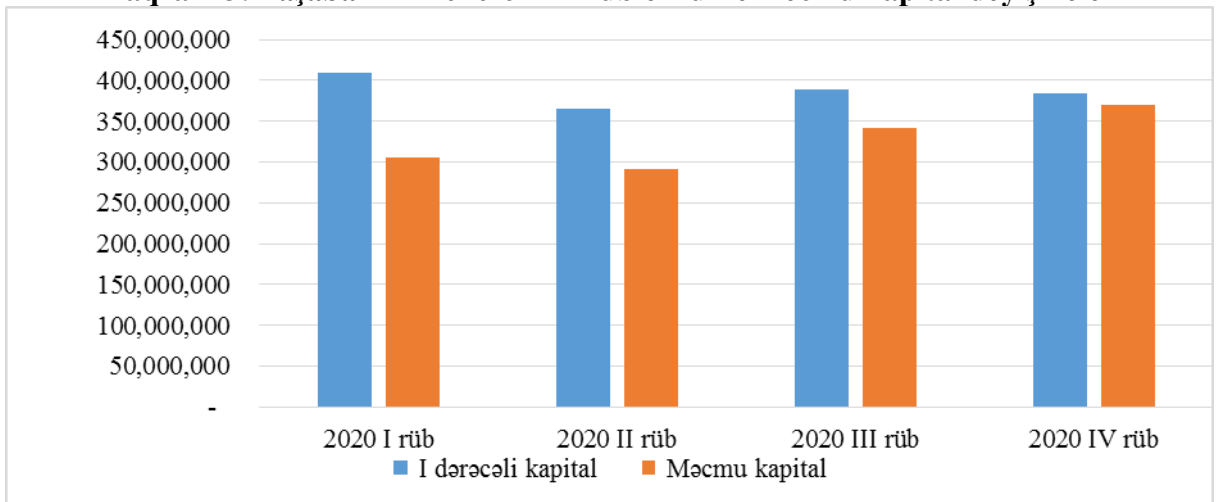
Dövr	2017 IV rüb	2018 IV rüb	2019 IV rüb	2020 IV rüb
Məcmu kapital	406,532	435,042	454,301	519,858
Məcmu kapitaldan tutulmalar	-148,987	-149,301	-149,301	-149,301
Tutulmalardan sonra məcmu kapital	257,545	285,741	305,000	370,557
Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş yekun aktivlər	1,553,166	2,099,493	2,466,742	2,387,253
I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı	22.10%	16.30%	16.30%	16.30%
Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı	16.60%	13.60%	13.60%	13.60%

Mənbə: Paşabank: <https://www.pashabank.az/lang/az/>, 01.01.2021 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Bankın tutulmalardan əvvəlki məcmu kapitalı 2020-ci ilin IV rübü üzrə 519 milyon 858 min AZN olub. Cədvələ nəzər yetirsək, 2017-ci ilin IV rübü istisna digər hər bir rüblərdə bankın məcmu kapitalından tutulmalar məbləği eyni olmuşdur. Bunun səbəbi, ümumi kapitaldan çıxılan ayırmalara, hər bir aidiyyəti olmayan törəmə

müəssisələrin və digər maliyyə qurumlarının və hər bir bank olmayan müəssisələrin kapitalına qarşılıqlı investisiyalar (xalis) və digər investisiyalar daxil olmaqla kapital qoyuluşlarını daxil etməsidir və bu məbləğ dəyişməz qalır. Tutulmalardan sonra 2020-ci ilin dördüncü rübündə ümumi kapital 370 milyon 557 min manat təşkil etmişdir. Risk dərəcəsi ilə ölçülmüş yekun aktivlərin məbləği isə 2019-cu ilin IV rübünə nəzərən azalaraq 2 milyon 387 min AZN olub. Adekvatlıq əmsallarına nəzər salsaq, I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı 2020-ci ilin IV rübündə banklar istisna olmaqla normadan 12%, banklar üçün normadan isə 11% çoxdur. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı isə, son rübdə banklar istisna olmaqla olan normadan 6%, banklar üçün normadan isə 4% çoxdur.

Diaqram 3: Paşabankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital dəyişmələri

Mənbə: Paşabank: <https://www.pashabank.az/lang,az/,01.01.2021> məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Diaqrama nəzər salsaq, bankın I dərəcəli kapitalı 2020-ci ildə xeyli azalıb. Belə ki, 2020-ci ilin I rübündə 409 milyon AZN olan I dərəcəli kapital IV rübdə 384 milyon AZN olub. Lakin buna baxmayaraq II dərəcəli kapitaldakı artım hesabına məcmu kapitalın çəkisi artmışdır. Yəni, ilin əvvəlində 305 milyon 65 min AZN olan məcmu kapitalı ilin sonunda 370 milyon 557 min AZN olmuşdur.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA PRUDENSİAL NORMATİVLƏRƏ RİAYƏT OLUNMASINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanı prudensial siyasətdə gələcəyə baxış

Son illərdə milli və beynəlxalq çərçivəli neqativ iqtisadi mərhələlər, neftin hesabına olan qazancların olduqca azalması, çətin olan xarici iqtisadiyyat regional makroiqtisadi, eyni zamanda maliyyə bölməsi üzrə dəyişməzliyə yüksək səviyyədə təsirlər göstərməkdədir. İstənilən baxışda olan ölkənin milli iqtisadi sahəsinin rəqabətliliyinin qorunub saxlanması, gözlənilən güc və faktiki pis keyfiyyətli effektlərinin preventiv tədbirlər hesabına azaldılması istiqamətinin təyin edilməsi labüd hesab olunur. Qlobal miqyasda baş verən iqtisadi əhvalatların, beynəlxalq iqtisadi böhran vəziyyətlərinin Azərbaycana olan təsirlərini azaltmaq məqsədinə müvafiq olmaqla milli iqtisadiyyatımızda nəzər yetirilən halın ciddi analizi və Azərbaycanda aparılmış iqtisadi tədbirlərin hədəflərinə uyğunlaşan sistemik islahatların hazırlanması, tətbiqi prioritet fəaliyyətlər olaraq tanınmışdır. Bu hədəflərə çatmaq üçün məhsuldar investisiya və işgüzar mühitin yaradılması, bank sektorunun etibarlılığının artırılması, sahibkarların faydalı maliyyə mənbələrinə çıxışının asanlaşdırılması, milli iqtisadi keyfiyyətlər nəzərə alınmaqla qlobal təcrübəyə uyğun qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, yeni maliyyə sabitliyi normaları vacibdir.

Hal-hazırkı şəraitdə Azərbaycan da daxil olmaqla dünyəvi bank sahəsində gerçəkləşən əməliyyatların, xidmətlərin məhsuldarlığının və təsirliliyinin təmini üçün cürbəcür texniki təzəliklərin işlədilməsi məcburiyyəti yaranmışdır. Bu cür təzəliklər isə sistemdə təhlükə ehtimalının çoxalmasına səbəb olur. Hal-hazırda dövlətlərin mərkəzi bankları maliyyə siyasəti daxilində maliyyə sisteminin dəyişməzliyinin yüksək dərəcəsini əldə etməklə əlaqədar məsələlərlə qarşılaşırlar. Keçən paragraflarda vurğuladıqlarımıza müvafiq olaraq desək, bank sferası istənilən dövlətin maliyyə sahəsinin qaynağını təşkil etdiyindən bank sahəsində görülmüş dalğalanmalar, təyin

edilməyən riskli hallar, yüksək zərbələr nizamlanmanın böyük miqyaslı dəyərini qavrayır. Bu cür situasiyada bank sferasının nizamlanması istiqamətində tədbirlərin edilməsi, nizamlanma üzrə uyğun düzgün və məhsuldar olacaq siyasətin müəyyən edilməsi uyğun olar (Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. 2017).

Belə ki, maliyyənin xüsusi sferası olan bank sferasında təhlükə ehtimalı həmişə olduğundan, sistem üzrə ehtimal olunan təhlükələrin məhdudlanması, o cümlədən bank quruluşlarının maliyyə dəyişməzliyinin, dözümlülüyünün qorunması niyyəti ilə xüsusi monitorinq, nəzarət, yoxlama sisteminin əmələ gətirilməsində yüksək dəyəri həmişə danılmazdır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq böhranın təməl səbəblərindən biri olan maliyyə sferasında qeyri-adekvat tədbirlərin görülməsi, habelə nizamlanma ilə bağlı bəzi natamamlıqların görülməsi, prudensial siyasət mahiyyətli tədbirlərinin ümumi iqtisadi siyasətlər arasında dərin vacibliyinə və üstünlüyünə nail olmuşdur.

Pul institutlarının düzəliş edilməsi, maliyyə sabitliyini qorumaq üçün siyasətlərin həyata keçirilməsi müasir dövrdə hər bir ölkə üçün əsas müzakirə mövzusu olmuşdur. Ehtiyatlı siyasət anlayışı əvvəldən bəri bilinsə də, bu yaxınlarda daha uyğun bir siyasət olaraq qiymətləndirildi. Bu siyasətlə əlaqədar olaraq artıq bəzi ölkələrdə yeni strateji fəaliyyətlər və islahatlar həyata keçirilmişdir.

Mövcud vəziyyətdə Azərbaycanda bank sektorunun daxili və xarici amillərdə mövqeyinin və dayanıqlığının təmin edilməsi, yoxlama tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması kimi məsələlərin həllinə böyük ehtiyac var. Bu kimi amillərə əsaslanaraq bank sektorunun ümumi işinin düzəliş edilməsi, eyni zamanda bu istiqamətdə təsirli nəzarət tədbirlərinin effektivliyinin artırılması, strateji hədəflərin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Xüsusi tənzimləmə siyasəti olaraq bu siyasət daxilində tədbirlər ölkəmizə sistem təhdidlərini minimuma endirmək və ümumilikdə maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə artıq tətbiq olunmağa başlamışdır. Azərbaycanda bu siyasət maliyyə sektorunda gözlənilən riskləri təhlil edərək risk dərəcələrini təhlil etmək, dəyər vermək, tənzimləmək və azaltmaq üçün

görülən profilaktik tədbirlər kompleksini yaxşılaşdırmaq üçün təklif edilmişdir. Müasir şəraitdə Azərbaycanda kredit təşkilatlarının ümumi fəaliyyətinin təhlükə ehtimalından qorunması, onların təhlükəsizliyi üçün aparılan prudensial siyasət maliyyə tolerantlığının və sabitliyin qorunması ilə əlaqəli olduqca aktual bir siyasət hesab olunur.

Ehtiyatlı yoxlama hər hansı bir bank təşkilatının tam sabitliyinin təminatıdır. Cari dövr üçün və gələcək dövrlər üçün bu siyasətin mahiyyəti üzrə profilaktik və məhsuldar tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın maliyyə sektorunun sabitliyinin qorunmasına və sistem təhdidlərinə davamlılığına böyük töhfə verəcəkdir. Azərbaycanda bank sektoruna nəzarət və tənzimləməyə yönəlmiş prudensial siyasət sahəsində effektiv nəticələr əldə etmək üçün ilk növbədə bu siyasətlə əlaqəli deterministik bilikləri artırmaq lazımdır. Ehtiyatlı siyasətin sahəni müəyyənləşdirən spesifik elementlərin genişləndirilməsi ilə mənimsənilməsi üçün onun bank sistemində və real iqtisadiyyata qeyri-adekvat nəzarətə təsiri öyrənilməlidir.

Maliyyə sabitliyinə yönəlmiş prudensial sahəni yaxşılaşdırarkən, digər iqtisadi siyasətlərlə qarşılıqlı əlaqələr və koordinasiya qorunmalı və bu siyasətlərin sabitliyini təmin etmək üçün mövcud yüksək məsuliyyət nümayiş etdirilməlidir. Monetar, mikroprudensial, habelə maliyyə faizinə nəzarət edən strukturlarla razılaşdırılmış özəl idarəetmə sisteminin inkişafı bəzi üstünlüklər yarada bilər (Novruzov VT, Yaqubov. Sh.H, Ganizade RT, 2016: s.125). Çünki bu cür bərabərlik və qarşılıqlı əlaqələr digər vacib qurumlarla qurulsaydı, qısa müddətdə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkün olacaqdır. Bu baxımdan ehtiyatlı siyasət pul siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda yüksək effektiv təsirini nümayiş etdirir. Çünki maliyyə sektorunda nəzarət daxil olmaqla idarə edilməsi mümkün olmayan müəyyən balanssızlıqlar mövcuddur. Yaranan balanssızlıqlar ehtiyat siyasətinin məqsədləri hesab olunur. Bank sistemində dominant mövqeyə sahib olan Mərkəzi Bank rəhbərliyi ilə sistem təhdidlərinin minimuma endirilməsinə yönəlmiş siyasətlərin həyata keçirilməsində tənzimləyici

orqan arasında qarşılıqlı əlaqə bu istiqamətdə gələcək nəticələr üçün vacibdir. Pul siyasəti və ehtiyat siyasətinin tam uyğunluğu müşayiət olunan məsələləri asanlıqla aradan qaldıra bilər. Bu münasibət həmişə lazımdır, çünki pul siyasəti iqtisadi tərəqqinin qarantıdır. Qiymət sabitliyinə əsaslanır. Çünki ehtiyatlı siyasət qərarlarında ünsiyyət, aydınlıq və şəffaflıq vacibdir. Struktur olaraq, tabeçilik və ya ünsiyyət olmasa da, aralarındakı əməkdaşlıq davam etdirilməli və bu istiqamətdə daha təsirli və aydın göstəricilər əldə etmək üçün mütəmadi ünsiyyətdə olmalıdırlar.

Bir çox ehtiyatlı alət müəyyən bir sahədə iqtisadi fəaliyyətdəki böyük bir geriləməni və təhdidləri minimuma endirə bilər. Ehtiyatlı siyasətin faktiki vasitələri daha geniş hədəflərə və fərqli şərtlərə görə pul siyasətindən fərqlənir (Vasilçuk OI, 2019: s.90). Bu tənzipləmə siyasətini həyata keçirmək üçün mövcud olan hər hansı bir alətdən iqtisadi, maliyyə vəziyyətinə, valyuta münasibətlərinə və təcili risklərlə bağlı narahatlıqlarına xüsusi diqqət yetirərək onun üçün məhsuldar bir vasitə istifadə etməsi vacibdir. Daha təsirli nəticələr, müvəffəqiyyət və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün istifadə olunan çox sayda ehtiyatlı alətə sahib olmaq da vacibdir. Ancaq bu cür cihazların istifadəsi ancaq gözlənilən təsiri göstərə bilməz. Fərqli siyasətlərlə birlikdə bir çox vasitə ilə birlikdə tətbiqi bu istiqamətdə daha böyük üstünlüklərə malik ola bilər. Maliyyə sektoru və digər sektorlarla qarşılıqlı əlaqədə olduqda, maliyyə sektorunda iqtisadi elementlərin düzəliş edilməsi və nəzarətini düzgün şəkildə əlaqələndirərək, iqtisadiyyatın ortaq bir anlayışı və məqsədyönlü dinamikası olan mikroprudensial alətlər və digər vasitələrlə prudensial alətlərin tətbiqi vacibdir. Zamanla nəzarət və tənzipləmə sahəsini inkişaf etdirmək və yaxşı nəticələrini artırmaq üçün mikro və prudensial siyasət tədbirləri eyni səviyyədə həyata keçirilməlidir. Çünki mikro və ehtiyat siyasətlər bir-birini tamamlayır (Shevchenko ES, 2020: s.62).

Maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün bu siyasətlər arasında heç bir məhdudiyyət olmamalıdır. Makro və mikroprudensial siyasət alətlərinin, eləcə də mövcud alətlərin

digər iqtisadi siyasətlərin tamamlayıcı və tənzimləyiciləri kimi istifadəsi, sistem üçün təhlükəni daha təsirli şəkildə azalda bilər. Hər iki siyasətin xüsusi alətlərinin bərabər istifadəsi sayəsində tənzimləmə və nəzarətdə daha yaxşı və daha hədəflənmiş nəticələr əldə edilə bilər. Eyni məqsədə xidmət edən bir neçə ehtiyat vasitənin birlikdə istifadəsi eyni mənbənin müxtəlif mənbələrdən gələn zərərini azalda bilər. Məsələn, həm mövcud borc vermə, həmçinin faiz dərəcəsi məhdudiyətləri kredit faizlərini azaltmağa yönəldilmişdir. Kredit məhdudiyəti onu məcmu fond şəklində alır, faiz dərəcəsi məhdudiyəti isə mənfəət baxımından eyni riski alır. Birlikdə tətbiq ediləcək alətlər çox yaxşı və düzgün seçilməlidir. Əks təqdirdə, bank təşkilatlarında yüksək xərclərə və itkilərə səbəb olacaq və sistem üzərində lazımsız yük yaradacaqdır.

Ümumi maliyyə qurumlarının işinin düzəliş edilməsinə yönəlmiş IOSCO-nun tövsiyələrini həyata keçirmək üçün xüsusi səylər göstərməyə davam etmək vacibdir. Digər tərəfdən, müəyyən bir mərhələdə bank qurumlarının düzəliş edilməsi ilə riskin azaldılması tədbirlərinin optimal, məhsuldar və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. (Нечитайло А.И, 2019: s.90).

Siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin həyata keçirdiyi vahid maliyyə siyasəti çərçivəsində pul və maliyyə siyasətini əlaqələndirmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl, irəliləyiş dövründə maliyyə bazarlarındakı xarici səbəblərin və daxili iqtisadi proseslərin ehtiyatlı təhlili çətinliklər və qeyri-müəyyənliklə əlaqələndirilir. MN-nin məhsuldar siyasət qərarının təsdiqində iştirakı da faydalı olardı.

Azərbaycanda xüsusi tənzimləmə səlahiyyətlərinə malik dövlət qurumları maliyyə sahəsindəki potensial təhdidləri, zərərləri dəyər vermək, düzgün həll yolu tapmaq və sistemə təhdidlərin yayılmasını azaltmaq üçün çalışırlar. Mövcud yeni vəziyyətdə, maliyyə sektorunun inkişafını, dayanıqlığını və yüksək sabitliyini təmin etmək üçün yüksək səviyyəli tədbirlər müəyyən edilmiş və tənzimləyicilər sistemə potensial təhlükələri müəyyənləşdirmək və azaltmaq üçün müasir nəzarət və tənzimləmə mexanizmləri yaratmışdır. Ödəniş sisteminin və bankların sabitliyini və

inkişafını təmin etmək Mərkəzi Bankın vəzifəsi olduğundan, artan beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və internet maliyyə resurslarının istifadəsi, o cümlədən milli maliyyə bazarlarının liberallaşdırılmasında ciddi fərqlər nəzərə alınmalıdır. və maliyyə axınlarının qloballaşması.

Maliyyə sektorunda mühüm rol oynayan bank sektorunun konsolidasiya edilmiş əsasda əlverişli bir strukturda düzəliş edilməsi və vahid nəzarət sisteminin tətbiqi ilə sistemdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılacağı gözlənilir. Gələcəkdə xüsusi qurum tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə və nəzarət tədbirlərinin effektivliyi artarsa və bu problemlər və tədbirlər daha ciddi qəbul edilsə, Azərbaycan bank sektorunun sabitliyi və dayanıqlığı baxımından daha yaxşı nəticələr əldə edəcəkdir. Ciddi yoxlamalar və tənzimləmə bankların bank sektorundakı zərərlərə qarşı davamlılığını gücləndirəcək və Azərbaycanda ümumi maliyyə və kredit təşkilatlarının gücünü təmin edəcəkdir. İnsanların maliyyə qurumları sahəsində bir qədər məlumat sahibi olmalarına, hüquq və funksiyalarını bilmələrinə, banklar arasında düzgün və yaxşı seçim etmələrinə kömək edəcəkdir. Əsas problemlər, sistem təhdidlərinə nələr daxil ediləcəyi, problemlərin şərtləri, paylanma üsulları, sistem idarəetmə vasitələri, immunizasiya, metastabil maliyyələşdirmə, sahə idarəetmə mexanizmləri ilə bağlı problemlər hələ də tam həllini tapmamışdır. Bununla birlikdə, DCC hökumətləri, milli tənzimləmə bazasına bəzi fərqlər və əlavələr edərək və yeni maliyyə nəzarəti və tənzimləmə metodlarını inkişaf etdirərək böhrana fəal şəkildə cavab verdilər. DoddFrank Qanunu, ABŞ-da maliyyə islahatlarına cavab olaraq 2010-cu ildə qəbul edildi. Qanun, ölkənin maliyyə xidmətləri sektorunun praktik olaraq hər bir sahələri daxil olmaqla, ABŞ-ın tənzimləmə bazasına təsir göstərəcəkdir. Qanun, xalqın maliyyə sektoruna inamını bərpa etmək, baloncukları və böhranları ən qısa müddətdə tapmaq və məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə hazırlanmışdır. ABŞ dövlət qurumlarına əhəmiyyətli mənbələr, səlahiyyətlər təqdim edərək yüksək səviyyəli maliyyə düzəliş edilməsini gücləndirməyi hədəfləyir. Qanun, tənzimləmənin institusional

maliyyətinin dəyişdirilməsini, sistem təhdidlərinə nəzarət və monitoring sisteminin qurulmasını, 20 maliyyə təşkilatının və tənzimləmə sistemindəki digər maliyyə qurumlarının da daxil olduğu yoxlama orqanlarına yeni səlahiyyətlərin verilməsini nəzərdə tutur. (Ситнов А.А. 2020: s.159).

Beynəlxalq təcrübəyə baxsaq, Rusiyada MSD-nin qurulmasının başlanğıcı ilə RMB-də ehtiyatlı bir həll qurma cəhdindən istifadə edildiyini görə bilərik. 2013-cü ilin sentyabr ayında RMB qanununa bu istiqamətdə dəyişiklik edildi. Maliyyə bazarlarının sabitliyini və tərəqqisini təmin etmək üçün Rusiyanın müvafiq sözləri əlavə edildi.(Шуремов Е.Л, 2016: s.256)

Bu siyasətin dəstəklənməsindən ötrü analitik çərçivənin formalaşdırılması cəhdləri göstərilmişdir. Uyğun yöndə 2017-ci il fevral tarixində Avropanın MB-nın işçiləri tərəfindən prudensial siyasətin dizaynı və kalibrlənməsi üzrə analitik vasitələrini göstərən elektron kitab çap olunmuşdur. Tərtib olunmuş elektron kitab "Stress Test Analitics" (STAMP €) adlandırılmışdır. Burada stress test üsullarını dəstəkləyən, "yuxarıdan aşağıya" istifadə olunan analitik şəkillər, prudensial siyasət daxilində stress test şəkillərində istifadəsi labüt hesab edilən analitik vasitələr qrupu təqdim edilmişdir.STAMP € ümumi maliyyə sahəsinin sağlamlığını və sistem mənbəyində meydana gələn təhlükələrin prudensial yaxınlaşmadan ölçülməsini ifadələyərək, uyğun analitik vasitələrini təqdim edir (Твердохлебов В.В., 2019: s.170).

STAMP € aşağıda sadalanan mövzularda analitik bir çərçivə əmələ gətirməyə yönəldilmişdir: (Сотникова Л.В. (2019: s.185)

1) Stress test təlimləri - əvvəla mikroprudensial siyasət üzrə olan təlimlər qeyd olunur. Bu təlimlər prudensial siyasət təlimlərinin bir parçasıdır. Bu kitab prudensial siyasətin hazırki yetersizliyini tamamlamaq, işlədilən stress testləri qüvvətləndirmək üçün tərtib edilmişdir.

2) Prudensial stress testləri - makro dərəcədə sistem təhlükələrinin dəyərləndirilməsini təmin edən testlərdir. Elektron kitabda makrorisqlərin “yuxarıdan aşağıya” ifadələnməsi, dəyərləndirilməsi üçün modellər əks olunur.

Seçilmiş tədbirlərə uyğun ehtiyatlı siyasət həyata keçirmək kifayət deyil. Əks təqdirdə, istifadə olunan siyasətlərin bir nəticə olub olmadığını müəyyənləşdirmək üçün heç bir şans olmayacaqdır. Bu kontekstdə milli və beynəlxalq mühitdə fərqli qurum və komitələrin yaradılması vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq, 15 iyul 2016-cı il tarixində Azərbaycanın makro sabitliyini gücləndirmək, maliyyə dayanıqlığını təmin etmək, koordinasiya olunmuş və uyğun bir siyasət yürütmək, həmçinin faydalı qanun və tənziqləmə tətbiqetmə təcrübəsi üçün MSK-nın yaradılması qərara alındı. MHŞT makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün yaradılmışdır. CCI, ölkənin makro-maliyyə səviyyəsini müəyyənləşdirmək və cari maliyyə siyasətlərini başa çatdırmaq üçün bir fürsət təmin etmək üçün ümumi avadanlıqları səfərbər edir. Dünyadakı bu sahədəki təcrübənin təhlili çox faydalıdır. MHŞT gələcəkdə regional makroiqtisadi sabitliyin və makroiqtisadi tolerantlığın təmin olunması üçün strateji əhəmiyyətini ifadə edə bilər.

Basel III standartlarına əsaslanan ehtiyat siyasətinin uyğunlaşdırılması üçün təhdidlərə əsaslanan yeni prudensial nəzarət formasının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətləri davam etdirmək, bu formada daha təsirli olan müvafiq ehtiyat alətlərini formalaşdırmaq lazımdır. Azərbaycanın bank sektorunun 2025-ci ilə qədər tam formalaşması gözlənilir. Nəticədə daha sağlam bir kredit portfeli əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və problemlı kreditlərin xüsusi yükü minimuma enəcəkdir.

Gələcəkdə Mərkəzi Bankın bank müəssisələrində təhlükələrin idarəçiliyi xüsusiyyətinin qaldırılmasına, o cümlədən təhlükələri zamanında tapmaq və azaltmaq bacarıqlarının dəyərləndirilməsinə yönəldilməlidir. Prudensial siyasət daxilində yüksək dərəcəli üstünlüklərin əldə edilməsi üçün müşahidə edilən dünya təcrübəsindən faydalanaraq ölkəmizdə uyğun istiqamətdə işlərin cari vəziyyətə

müvafiq olaraq aparılmasının təchizi, prudensial siyasət sahəsi üzrə vəziyyətin münbitləşdirilməsi və tərəqqisi yönündə yüksək dərəcəli konsepsiyanın işlənilib hazırlanması, məhz bu mövzuda olacaq determinik məlumatların qazanılması onun inkişafında daha xeyirli addımlar olar. Azərbaycanda bu siyasət üzrə üstün məlumatların, biliklərin, sistem təhlükələrini minimallaşdıran nizamlaşdırma komponentlərinin olması, prudensial vasitələrin və göstəricilərinin müəyyən şəkildə standartlaşdırılması, banklara yoxlanış, nizamlaşdırma işini göstərən quruluşların sistemin qaynağındakı təhlükəni tam proqnozlaşdırması və limitləşdirməsi bacarığının formalaşdırılması bank böhranı nəticələrini minimallaşdırır. Bu cəhətdən dünya üzrə hazırkı elmi, praktiki təcrübələrdən faydalanmaqla formalaşdırmağa meyllər edilməsi mühüm olar.

Prudensial siyasətdə üstün nəticələr əldə etmək üçün fərqli dövlətlərdə hazırkı nəzarət və tənzimləyici orqanların beynəlxalq mühitdə bərabər çalışması, məhz bu mövzuda olan müəyyən bərabərliklər yaratması, müvafiq problemlərin həllinə müvafiq vahid strategiyanın seçilməsi lazımdır. Fərz edə bilərik ki, gələcək dövrlərdə beynəlxalq dərəcəli bank nəzarətinin təhlükələrinin dəyərləndirilməsinin progressiv tələblərinə münasibətində harmonizasiyanın tərəqqi olunması maliyyə sabilliyinin möhkəmlənməsində önəmli rolunu oynayacaqdır.

3.2. Kommersiya banklarında daxili auditin səmərəliliyinin əsas istiqamətləri

Müasir şəraitdə bank nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarının axtarışı elmi, nəzəri və praktik tədqiqatların xüsusi mövzudur. Buna görə də Azərbaycanda effektiv bank nəzarətinin yaradılması bank sisteminin inkişafının sabitliyi və böhrandan sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün vacib şərtidir.

Maliyyə planlaşdırmasında bankın ümumi rəhbərliyi, kapitalın ancaq daxili mənbədən -bölüşdürülməmiş qazanc hesabına artırılması şərtilə kapital adekvatlığının

minimum səviyyədə qalması üçün bankın planlı dövrdə riskli aktivləri nə qədər sürətlə inkişaf etdirə biləcəyini müəyyənləşdirir. Bankın sahibləri də öz növbəsində səmərəlilik göstəricisinə ümumi rəhbərlik verirlər ki, gəlir gəlirliliyi daxili kapital mənbələrindəki artan riskləri əhatə etsin. Aşağıdakı göstəricilər səmərəlilik göstəricisi olaraq təyin olunur:

- Bank gəlirliliyi (xalis mənfəətin ümumi mənfəətə nisbəti - NP / GI)
- aktivlərin gəlirliliyi (ümumi mənfəətin riskli aktivlərə nisbəti - GI / RWA)
- kapital multiplikatoru (riskli aktivlərin kapitalla nisbəti - RWA / C)
- mənfəət saxlama (bölüşdürülməmiş mənfəətin xalis mənfəətə nisbəti -UP / NP)

Kapital cəlb etmək üçün tələb olunan gəlirlilik dərəcəsi (UP / C) yuxarıdakı göstəricilərin vurma hasilini kimi müəyyən edilir. Xarici kapital cəlb edilmədiyi təqdirdə (məsələn, subordinasiya olunmuş kreditlər və ya əlavə səhm emissiyaları) riskli aktivlərin artım sürəti mənfəət gəlirliliyi dərəcəsini aşmamalıdır.

Bununla da, bu prinsipdə nəzərə alınan risklərin idarə olunması üçün tənzimləmə bazasının və direktorlar şurasının məsuliyyətinin təkmilləşdirilməsi zərurəti, riskli aktivlər ilə kapital artımı arasındakı əlaqəni tənzimləyən tənzimləyici göstəricilər şəklində həyata keçirilə bilər. Bankların riskli aktivlər və kapitalın böyüməsi ilə ayaqlaşma ehtiyacı, zəifləyən iqtisadiyyat şəraitində xüsusilə vacibdir (Жихарева А.В., 2017).

Bank sektorunun riskli aktivlərinin strukturundakı kredit riskinin payı 20%-dir; bu səbəbdən kredit nəzarət riski prinsipi tam nəzarətin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu prinsipə görə kredit riski daha yüksək sistem səviyyəsində nəzərə alınır. Hər növ riskləri (kredit balansı və balansdankənar əməliyyatlar) özündə cəmləşdirən və qarşı kontragent borcuna görə bankların zərər riskini aşan kredit riski zonası genişlənməmişdir. Kontragent riskindən əlavə banklar qarşı tərəfin istifadə etdiyi müxtəlif maliyyə alətlərinin riskini qiymətləndirməlidirlər. Bu prinsipi ortaya qoyan

kriteriyalardan biri (SK7) nəzarətçinin banklar tərəfindən müəyyən edilmiş standartlara və bankların istifadə etdiyi tələblərə yanaşmalarını araşdırması və bankların bu yanaşmadan məhrum olma ehtimalını nəzərdən keçirməsidir.

Azərbaycanın bank sektorunda kapital adekvatlığını hesablamaq üçün kredit riskinin qiymətləndirilməsində sadələşdirilmiş standartlaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur ki, buna görə aktivlərin və yaradılan ehtiyatların risk səviyyəsi nəzarətçinin müəyyən etdiyi risk faktoruna əsasən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanın bank sektorunda problemlə kreditlər üçün ehtiyatların yaradılması perspektivlərini nəzərə alaraq, aktivlərin keyfiyyətinin ilkin mərhələdə pisləşəcəyini və əks-dövriyyə ehtiyatlarının yaradılmasına ehtiyac olduğunu proqnozlaşdıran SK5 meyarının yerinə yetirilməsi daha vacibdir.

Azərbaycan banklarının maliyyə nəticələrinin ehtiyatlarının dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyinə görə əks-dövriyyə ehtiyatları makroiqtisadi şərtlər dəyişdikdə gəlirdəki gözlənilməz dəyişiklikləri azalda bilər, çünki onlar ancaq tarixi deyil, həmçinin uzunmüddətli zərərləri nəzərə alırlar.

Azərbaycan banklarının kredit portfelleri yüksək dərəcədə kredit konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur və böyük kreditlər adətən tərəflərin bankına bağlanaraq verilir.

Xüsusilə bankın sahibi və digər əlaqəli şəxslərlə əlaqəli əsassız kredit konsentrasiyası riski faktlarını müəyyən edərkən, bu banklarla əlaqəli ehtiyat tədbirləri tətbiq edilir, həmçinin konsentrasiya riskini azaltmaq üçün bir plan hazırlamağa ehtiyac duyulur (Мамедов З.Ф., 2016).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə uyğun olaraq, makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə bu sahədə koordinasiya siyasət yürüdü, habelə tənzimləmə və tətbiqetmə təcrübələrini tətbiq etmək makroiqtisadi sabitlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2016-cı il tarixli 995 nömrəli “Maliyyə Sabitliyi Şurasının yaradılması haqqında” Fərmanı 2020-ci ildə ləğv edilmiş

və yerinə “İqtisadi Şura” verilmişdir. Şura Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, pandemiya sonrası dövrdə ölkənin milli inkişafını, formalaşmasını və tətbiqini təmin edə biləcək iqtisadi siyasətin strateji idarə olunması üçün yeni bir zəmin yaratdı.

Bankların şəffaflığını artırmaq üçün səhmdarların və bankların qəbul etdikləri qərarlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək qanunvericiliyin hazırlanması planlaşdırılır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, əhəmiyyətli təsir dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- bankın idarəetmə orqanı tərəfindən nizamnamə kapitalında iştirakla bağlı qəbul edilmiş qərarın müəyyənləşdirilməsi;

- bankın və ya kollegial icra orqanının 50% məbləğində yeganə icra orqanının təyin edilməsi;

- Bankın İdarə Heyətinin 50% -dən çoxunun seçimi.

Hazırda banklarda gücləndirilmiş nəzarət prinsipi hökm sürür.

Gücləndirilmiş nəzarətin məqsədi sematik əməliyyatları müəyyənləşdirmək və problemlə aktivləri gizlətmək üçün banklar arasındakı iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsidir. Genişləndirilmiş hesabat bankların maliyyə vəziyyətinə təsirlərinin səviyyəsini, digər təşkilatların kapitalına yatırımlarını, bu təşkilatlarla əməliyyatları və fəaliyyətlərini idarə etmək qabiliyyətini, həmçinin gücləndirilmiş qrupun riskini və kapitalını müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır.

Sistemli riskin qiymətləndirilməsində beynəlxalq yanaşmanın istifadəsinə əsaslanaraq bank sektoru makroprudensial analiz və stres testlərini, həmçinin makroiqtisadi göstəriciləri və bank sektorunun əsas göstəricilərini birləşdirən makromodelin keyfiyyətini və ssenari testlərini yaxşılaşdırmağa davam edir . Makroprudensial nəzarətdə əks-tsiklik aspektdən istifadə təmin edilir.

Milli audit sistemini yaxşılaşdırmaq üçün audit məqsədlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq standartlara və milli qaydalara uyğun bir metodologiya inkişaf etdirmək,

həmçinin audit praktikası, nəzəriyyə və beynəlxalq standartlar baxımından audit prosedurlarının elmi və iqtisadi ekspertizasını aparmaq lazımdır. Milli xidmət bazarının və audit xidmətinin effektivliyini təmin edən mexanizmlərin inkişafına ehtiyac var. Bazar iştirakçıları tərəfindən yoxlanılmadan audit rəyinin verilməsi kimi hadisələrə səbəb olan antidempinq mexanizmi qəbul edilməlidir (Мамедов Захид, 2016).

Qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan daxili audit aparmağa imkan verən proqram məhsulları hazırlamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli praktiklər və akademiklər bir neçə ildir ki, daha çox milli qayda və şərtlərə uyğun beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan təsirli audit texnologiyaları inkişaf etdirirlər. Bu cür texnologiyaların və proqram məhsullarının inkişafı nisbətən uzun və bahalıdır. Azərbaycan Respublikasında mövcud audit qaydaları sistemi, rəy bildirildikdən sonra planlaşdırma mərhələsində auditin keyfiyyətini qiymətləndirməyə, həmçinin tenderlər zamanı auditorları seçməyə imkan verir. Xüsusilə, auditorların müəyyən qruplara mənsubluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən, həmçinin birbaşa operatorların (auditorların sayı, satış həcmi) dərc olunmasının qarşısını alan bir reyting metodologiyası hazırlanmışdır. Lakin bu sistem hələ test mərhələsində deyil (Abbasbeyli M.A., 2015).

Bankların daxili audit xidmətinin işçilərini yetişdirmək, peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq söylərinə və işlərinə baxmayaraq, işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Bu problemin həlləri aşağıdakı kimidir:

- iş yerində işçilərin praktik öyrədilməsi;
- obyektivliyi və qərəzliliyi, mənafelər toqquşmasını istisna etmək üçün bankın daxili audit xidməti işçilərinin rasionalizasiyası;
- Diplom (sertifikat) alınması şərti ilə daxili auditorları beynəlxalq əhəmiyyətli audit birliklərində təlim keçməyə təşviq etmək.

İnanırıq ki, bu sahədə ölkədə aparılan tədbirlər və islahatlar, bank sektorunda maliyyə nəzarətinin etibarlılığını və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, bank fəaliyyətində iştirak edən hər bir tərəflərin maraqlarını təmin etmək imkanı yaradacaqdır.

Nəzarətin bank təşkilatı işçilərinin davranışlarına mənfi təsirlərindən qaçınmağa və bununla da onun effektivliyini artırmağa yönəlmiş aşağıdakı tövsiyələri təklif edə bilərik.

1. İcraçılar tərəfindən yaxşı qəbul edilmiş mənalı və əldə edilə bilən performans standartlarının hazırlanması və qəbul edilməsi. İstifadə olunan qiymətləndirmələrin adekvat və ədalətli şəkildə əks etdirildiyini müştərilər hiss etməlidirlər. Buna görə müəyyən edilmiş standartların işçilər tərəfindən qəbul edilməsini və təsdiqlənməsini təmin etmək üçün səy göstərmək lazımdır. Nəzarət tədbirləri hazırlayarkən standartlara çatmaq üçün motivasiyanın müsbət rolunu nəzərə almaq lazımdır. Standart qeyri-real və ya ədalətsiz yüksək kimi qəbul edilirsə, işçilərin buna nail olmaq motivasiyasını məhv edə bilər.

2. Əməliyyat geri əlaqə ilə ikitərəfli ünsiyyətin təşkili. Tabeliyində olan bir şəxsin idarəetmə sistemi ilə bağlı hər hansı bir problemi varsa, o zaman rəhbərliyin məlumatı öz zərərinə istifadə edəcəyindən qorxmadan açıq şəkildə müzakirə edə bilməlidir.

3. Nəzarət dairəsinin məqbul məhdudluğu. Rəhbərlik əsəbi vəziyyətə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb ola biləcək çox sayda nəzarət və hesabat forması ilə bank işçilərini yükləməməlidir.

4. Standarta çatmaq üçün mükafat. İşçilərin bank təşkilatının mənafeyi naminə tam fədakarlığa həvəsləndirilməsi üçün müəyyən edilmiş fəaliyyət göstəricilərinə nail olduqları üçün onları kifayət qədər mükafatlandırmaq lazımdır.

Bu tövsiyələrə əsasən, bir bank təşkilatında effektiv nəzarət sistemlərinin yaradılması üçün zəmin yaradan aşağıdakı tələblər təklif edilə bilər:

1. Nəzarətin effektivliyi, təşkilatın məqsədlərinə çatmaqda müvəffəqiyyəti və faydası ilə müəyyənləşdirilməlidir (nəzarətdən fayda əldə etmək, idarəetmə sisteminin tətbiqi və istismar xərclərini azaltmaq).

2. Nəzarətin insanların (işçilərin) davranışına təsirini istisna etmək lazımdır.

3. Əsas nəzarət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün şərait yaradılmalıdır.

4. Nəzarətin həcmi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində onun effektivliyi və səmərəliliyi nəzərə alınmalıdır.

Təşkilatın məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün nəzarət bank təşkilatının ümumi prioritetlərini əks etdirməyə və onların dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Daxili nəzarət ancaq təşkilat həqiqətən istədiyi hədəflərə çatdıqda və gələcəkdə mövcudluğunu və inkişafını təmin edən yeni hədəflər formalaşdıra bildikdə təsirli adlandırıla bilər.

3.3. Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasında daxili audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas perspektivliyi

Daxili audit sisteminin təşkil olunmasına şirkətin sahibləri və yüksək rəhbərliyi qərar verir. Bu qərar bir çox amillər nəzərə alınmaqla hazırlanır: bunların arasında bir işə sahib olmaq və idarəetmə funksiyalarının ayrılması, fəaliyyət miqyası və təşkilatın struktur təsiri, aktivlərinin coğrafi bölgüsü, təşkilatın fəaliyyətinə xas olan risk səviyyəsi.

Qeyd etmək vacibdir ki, bir kommersiya müəssisələrində daxili auditin həyata keçirilməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Müəssisə kiçikdirsə, çox güman ki, daxili audit sisteminə ehtiyac yoxdur. Ancaq fəaliyyət miqyasının artması, təşkilatın böyüməsi, eləcə də idarəetmə proseslərinin çətinləşməsi ilə sahiblər və menecerlər davam edən dəyişikliklərə baxmayaraq təşkilatın fəaliyyətinin nəzarət

altında olduğu illüziyasına sahib ola bilərlər. Lakin əslində rəhbərlik artıq fəaliyyətin hər bir aspektlərinə tam nəzarət edə bilmir. Bu zaman daxili audit çox faydalı olur.

Bir çox təşkilatın ayrı sahiblik və nəzarət funksiyaları vardır. Sahiblər, cari işlərin tərüatlarını nəzərə almadıqları halda birbaşa idarəetmə üçün ixtisaslı menecerləri işə götürdükləri müddətdə bir strategiyanın hazırlanması, təşkilatın inkişafı üçün istiqamətlərin axtarışı ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda, rəhbərliyin fəaliyyətinə və təşkilatın ümumi vəziyyətinə nəzarət məsələsi sahiblər üçün xüsusilə aktual olur. Bu vəziyyətdə daxili audit sistemi korporativ idarəetmənin vacib bir komponentinə çevrilir və mülkiyyətçilər tərəfindən menecerlərin, maddəli menecerlərin fəaliyyətinə nəzarətin ən təsirli vasitəsi kimi çıxış edir (Одегова, Н.А, 2019: s.50)

Daxili auditin ancaq sahiblər üçün deyil, həmçinin təşkilatın rəhbərliyi üçün də vacib olduğunu qeyd etmək vacibdir. Menecerlərin əsas vəzifəsi müəyyən olunmuş hədəflərə ən səmərəli şəkildə çatmaqla yanaşı, işi idarə etməkdir. Bu vəzifənin uğurla başa çatması böyük dərəcədə iki amildən asılıdır:

- düzgün və vaxtında idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün menecerin hər bir lazımi məlumatları varmı;
- qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət üçün effektiv bir sistemin olub-olmaması.

Menecerlər vəziyyəti həmişə obyektiv qiymətləndirə bilmirlər, çünki iş menecmenti onlar üçün gündəlik işlərinin ancaq bir hissəsinə çevrilmişdir. Bir menecer hər bir proseslərin onun nəzarəti altında olduğunu düşünsə də, ümumiyyətlə müvafiq məlumatları toplamaq, işləmək və qurmaq üçün vaxtı və xüsusi bacarığı yoxdur. Daxili audit, spesifikasiyınə görə, təşkilatın fəaliyyətinin hər bir aspektləri və məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili üçün alətlər barədə məlumatlara malikdir. Buna görə daxili audit xidməti ilə sıx qarşılıqlı əlaqə idarəetmə qərar qəbul etmə effektivliyini artırır. Məhz daxili audit rəhbərin işlərə yeni bir şəkildə

baxmasına və qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının icra keyfiyyətini qiymətləndirməsinə kömək edən obyektiv məlumat mənbəyidir.

Daxili audit geniş filial şəbəkəsi olan təşkilatlar üçün xüsusilə vacibdir. Bu vəziyyətdə daxili auditin əhəmiyyəti rəhbərin (əsas) təşkilatın filialların (törəmə müəssisələrin) fəaliyyəti barədə vaxtında obyektiv məlumat alması zərurəti ilə müəyyən edilir. Lakin onlar öz növbəsində daxili auditdən də böyük fayda əldə edə bilirlər. Birincisi, daşıyıcısı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə görə daxili audit olan ayrı-ayrı şöbələrin işindəki ən yaxşı təcrübələrlə tanış olmaq imkanı var. İkincisi, daxili audit filiallara (törəmə müəssisələrə), baş ofislərə təşkilatın siyasət və prosedurlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Bəzi müəlliflər daxili auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi zamanı şirkət rəhbərliyinin qarşılaşdığı fərqli problemləri vurğulayırlar. Bəzilərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Kommersiya müəssisələrində daxili audit xidmətini təşkil edərkən ortaya çıxan dörd əsas problem var.

Birincisi, təşkilat sahibləri və rəhbərliyinin güc bölgüsü və nəzarət üçün məsuliyyət məsələsinə münasibəti ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən, idarəetmə sistemindəki daxili audit xidmətinin əsas vəzifələrindən biri də təşkilatın daxili nəzarət sistemi (DNS) ilə daxili və ya xarici dəyişikliklər arasında əks əlaqə yaratmaqdır. Digər tərəfdən, bu o demək deyil ki, qurumda DNS-nin qurulmasına görə hər bir məsuliyyəti daxili audit xidməti daşıyır.

İkincisi, kommersiya müəssisəsinin hədəflərinə çatmasına mənfi təsir göstərən artıq baş vermiş hadisələrin müəyyənləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə kömək edən bir mexanizm kimi nəzarət etmək üçün inkişaf etmiş münasibətdən qaynaqlanır. Bununla da, nəzarətin idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsi deyil, əsas məqsədi təşkilatın işçiləri tərəfindən buraxılmış səhvləri müəyyənləşdirmək və

sonrakı təşkilati və ya kadr qərarlarını qəbul etmək olan bir cəzalandırma funksiyası olduğuna dair fikir formalaşır.

Üçüncüsü, təşkilatın sahibləri və menecerlərinin yanaşmasıdır və bununla daxili auditin dəyəri qurumun daxili audit funksiyasını saxladığı xərclə ölçülür. Bu yanaşma iş nöqtəyi-nəzərindən başa düşüləndir, lakin bu fəaliyyət növünün qiymətləndirilməsində tam tətbiq olunmur.

Kommersiya müəssisələrində daxili auditin inkişafının bu mərhələsində dördüncü və ən əhəmiyyətli daxili audit sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır.

Bununla da, daxili auditin aşağıdakı aktual problemləri müəyyən edilə bilər:

- birincisi, milli qanunvericiliyində daxili audit üçün praktik olaraq heç bir əsas yoxdur, ancaq son illərdə bu sahədə müsbət tendensiya müşahidə olunur, yoxlamaların təşkili ilə bağlı daha çox məqalə dərc olunur, “Keyfiyyət İdarəetmə Metodları” jurnalında “Audit toqquşmaları” bölməsi çıxır. bu problem, heç olmasa qismən;

- ikincisi, əmək bazarında yüksək səviyyəli daxili audit mütəxəssisi azdır, çünki universitetlər bu cür mütəxəssis hazırlamır, sadəcə belə bir təhsil sahəsi (ixtisas) yoxdur;

-üçüncüsü, daxili auditorların təşkilatdakı səhv yerləşdirilməsi, müstəqilliklərinin pozulması, təşkilat rəhbərliyi tərəfindən daxili audit vəzifələrini başa düşməməsi - hər bir bunlar daxili audit xidmətinin effektivliyini azaldır.

Təşkilat rəhbərliyinin daxili yoxlamaların aparılmasına münasibəti və auditorların özlərinin işinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli problemləri də vurğulamaq lazımdır. Adətən yerli daxili nəzarət aktlarının hazırlanması baş mühasibə həvalə olunur. Həmcinin, bu şəkildə ticarət müəssisə və təşkilatlar üçün daxili nəzarətə dair bir çox sənədin hazırlanması və tətbiqi üçün ətraflı tövsiyələr hazırlanmamışdır (Мельник, М.В 2018: s.201).

Bununla da, daxili auditin təşkilində liderin rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Rəsmi qaydada təyin olunmuş prosedurlar ideoloji dəstək olmadan müvafiq qayıdışı təmin etməyəcəkdir. Hər hansı digər proses kimi, liderin lider rolu olmadan nəzarət zəruriliyini itirəcək və çox vaxt rəhbərlik daxili auditin nəticələrini işçiləri cəzalandırmaq üçün əsas kimi istifadə edir. Bu mövqe üzündən komandada həyəcan verici bir vəziyyət yaranır və bu da uyğunsuzluqları gizlətməyə cəhd göstərir. Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, hər bir bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici işlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur, uyğunsuzluqları gizlətmək cəhdlərinə səbəb olur (КОШАНОВ О.Ю, 2020: s.190). Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Təsirli bir daxili nəzarət sisteminin qurulması, rəhbərin bu müddətdə təşkilatda daxili nəzarətin tətbiqinə və inkişafına lazımi diqqət yetirərək bu müddətdə əsas rol oynadığı bir vəziyyətdə həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə, yüksək rəhbərlik ancaq effektiv daxili nəzarətin təşkili üçün məsuliyyət daşımır, həmçinin təşkilatın işçiləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu fəaliyyətin təşkilatın ümumi, o cümlədən strateji hədəflərinə çatmaq üçün əhəmiyyətini vurğulayır.

Fikrimizcə, kommersiya müəssisələrində daxili auditin təşkilində əsas problem daxili auditin məqsədlərinin düzgün yerləşdirilməməsi və səhv başa düşülməsidir. Səbəb daxili auditin əhəmiyyətini görməməzliyə vurmağın yanlış tarixi meylinə görünür. Mövcud iqtisadi böhranın bir çox şirkətin rəhbərliyini daxili auditə

münasibətlərini dəyişdirmə ehtiyacına inandığına və ya hələ də inandıracağına ümid edilir.

Bu problemlərə, xüsusən daxili auditorların müstəqilliyinin pozulmasına məhəl qoymamaq, düzgün olmayan audit nəticələrinə və nəticədə şirkətin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin səmərəliliyinin pisləşməsinə səbəb olur.

Buna görə də, bu problemləri ortadan qaldırmaq üçün düzgün hazırlanmış metodologiyaya sahib olmaq çox vacibdir. Kommersiya müəssisələrində daxili audit ilə bağlı problemləri həll etmək üçün aşağıdakılar lazımdır:

- effektiv daxili nəzarəti təmin etmək üçün məsuliyyət sahələrini bölmək;
- daxili audit yaradarkən əsas müştərilərlə dərhal razılaşmaq və təşkilatdakı nəzarət funksiyası barədə ortaq bir anlayışa gəlmək lazımdır.

Kommersiya müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin qurulması daxili auditin vəzifəsi deyil, rəhbərliyin birbaşa və dərhal vəzifəsidir. Daxili audit prosedurların hazırlanması mərhələsində məsləhət xidmətləri göstərə bilər və Bununla da şirkət üçün böyük fayda verə bilər, lakin daxili nəzarət sisteminin yaradılması və saxlanması üçün məsuliyyət daşımır:

- daxili auditin qiymətləndirilməsi daxili audit xidmətinin saxlanması üçün xərc kimi deyil, faydalılığı baxımından həyata keçirilməlidir. Daxili audit xidmətinin işinin qiymətləndirilməsi daxili auditorlarla sıx əlaqədə olan və işlərinin nəticələrini görə təşkilatın meneceri tərəfindən verilə bilər;

- bu mövzuda təlim proqramları və seminarlar yaratmaqla və audit və nəzarət sahəsindəki mütəxəssislər arasında təcrübə mübadiləsi yolu ilə daxili audit sahəsində mütəxəssislərin təhsili və peşəkar inkişafının aparılması lazımdır. Daxili audit xidmətinin məqsədlərinə əsaslanaraq, əməkdaşlarının ancaq risklər, audit və daxili nəzarət sahələrində peşəkar olmaları nəzərdə tutulur. Daxili auditorlar təşkilatın əsas sahələrini bilməli və müxtəlif iş proseslərinə xas olan riskləri yaxşı bilməli: satınalma, satış, maddi-texniki təchizat, maliyyə və s.

Qeyd olunan çatışmazlıqlar arasında nəticəsiz bir yoxlama və ya qüsurların aradan qaldırılmasına dair bir monitoring yer alır. İdarəetmə problemlərini müəyyənləşdirmək və nəzarətin fəaliyyətini davam etdirməsini təmin etmək üçün daxili audit və monitoring aparılmalıdır.

Bankların praktikasında bir çox hallarda qeyd edilmişdir: audit prosedurlarının qeyri-kafililiyi daxili nəzarətin çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirməyə imkan vermir və ya auditorların problemləri müəyyənləşdirməsinə baxmayaraq, bank rəhbərliyi tərəfindən çatışmazlıqların düzəldilməsini təmin edən prosedurların olmaması onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu proses hər bir daxili nəzarət alt sistemlərinin fəaliyyətinə dair lazımi məlumatları təqdim etmək üçün hazırlanmış bir mexanizm kimi müəssisələrdə effektiv və daimi daxili audit xidmətinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır.

Bununla da, bu gün daxili auditin geniş imkanlarını nümayiş etdirməsi və təşkilat sahibləri və rəhbərliyi üçün zəruriliyini sübut etməsi üçün əlverişli şərtlər mövcuddur. Öz növbəsində, təşkilat sahibləri və rəhbərliyi iş səmərəliliyinin artırılması üçün güclü bir vasitəyə sahib ola bilərlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu işdə biz ticarət müəssisələrində daxili auditin aparılması prosesində amansız siyasət sahəsinin mövzusunun, tərkib hissələrini, tətbiqi və beynəlxalq səviyyədə irəliləməsinin əhəmiyyətini göstərməyə çalışdıq.

Tədqiqatın ilk nəticəsi olaraq sistem təhlükəsi termininin böhranın başlanğıcı ilə ön plana çıxdığını və zaman keçdikcə olduqca geniş yayıldığını göstərmək mümkündür. Xüsusi prudensial nəzarət və tənzimləyici tədbirlərin istifadəsi son zamanlarda beynəlxalq səviyyədə ümumi maliyyə sabitliyinə doğru mühüm bir tədbir kimi qəbul edilmişdir. Effektiv bank nəzarəti və tənzimləməsinin mənbəyi onun Basel standartlarına uyğunluğudur. Bankların yoxlanılması və düzəliş edilməsinin xüsusiyyətləri tənzimləməni həyata keçirən müvafiq qurumların və ya qurumların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Basel standartlarına uyğun olaraq yoxlama və tənzimləmə aparən orqanlar hədəflərini, sərbəstliyini, aydınlığını, işlərini hesabat verməklə vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmələrini, sanksiyaların gücü daxil olmaqla kifayət qədər gəliri, səlahiyyətlərdə qarışıqlıq olmaması, problem, tənzimləmə təyin etməyiblər məqbul bir xərclə həyata keçirilməli, eyni zamanda audit və tənzimləmə sisteminin təsirli olması üçün bank sektorunun quruluşunu əks etdirməlidir. Tənzimləmə və yoxlama məqsədi ilə vahid bir sistem qurmağın bir çox üstünlükləri var. Tədqiqat iqtisadi qeyri-sabitlik, maliyyə böhranı və maliyyə sabitliyini ehtimalını minimuma endirmək üçün makroprudensial siyasətin vacibliyini və ehtiyat alətlərinin artırılması və maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılmasında Mərkəzi Bankla tənzimləyici orqan arasında sıx əməkdaşlığın vacibliyini vurğuladı. Bu siyasət sahəsi qapalı dövrlərə qarşı olmalıdır və iqtisadi dalğalanmalar zamanı iqtisadiyyatın müəyyən bir sektorunun həddlərini aşan təhlükəni ortadan qaldırmaq üçün çalışmalıdır.

Ticarət müəssisələrində ehtiyat siyasətinə dair əsas təkliflər:

1) Bu mövzuda təyinedici məlumatların çoxaldılması.

- 2) Yoxlama və tənzimləmə effektivliyinin gücləndirilməsi, effektiv tənzimlənmənin üstünlüklərini daha geniş bir kontekstdə araşdırmaq.
- 3) Bu siyasətlə əlaqəli qanunvericilik bazasında müvafiq dəyişiklikləri həyata keçirmək.
- 4) Ehtiyatlı siyasəti yaxşılaşdırmaq üçün yüksək səviyyəli konsepsiyanın hazırlanması.
- 5) Bu siyasətə əsaslanaraq maliyyə sisteminin düzəliş edilməsi ilə bank yoxlamalarının makroiqtisadi nəticələri arasındakı əlaqəni gücləndirin.
- 6) Digər iqtisadi siyasətlərlə qarşılıqlı əlaqənin və koordinasiyanın qorunması.
- 7) Ehtiyatlı siyasətin pul siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi, sistem risk analizinin dəyər və maliyyə sabitliyi niyyətləri ilə inteqrasiyası. (Tənzimləyici ilə Mərkəzi Bank arasında əməkdaşlığın davamı)
- 8) Mikro və ehtiyat siyasətlərin vəhdət şəklində eyni vaxtda həyata keçirilməsi.
- 9) Ehtiyatlı vasitələrin həcmnin artırılması.
- 10) Ehtiyat siyasətinin struktur alətləri və komponentlərinin göstəricilərinin standartlaşdırılmış birləşməsinin təşkili.
- 11) Banklarda risk menecmentinin keyfiyyətinin artırılması, habelə bankların təhdidləri vaxtında aşkar etmə və məhdudlaşdırma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.
- 12) Risk azaltma tədbirlərinin faydalı və planlı şəkildə müəyyən bir müddətlə həyata keçirilməsi.
- 13) Ehtiyatlı alətləri, tənzimləyici komponentləri, sistem təhdidlərini zəiflədən uyğun göstəriciləri standartlaşdırmaq, sistem mənbəyinə olan təhdidləri dəqiq proqnozlaşdırmaq və məhdudlaşdırmaq qabiliyyətinin inkişafı.
- 14) Müxtəlif ölkələrin beynəlxalq mühitdəki yoxlama və tənzimləyici orqanlarının bu mövzuda əməkdaşlığı, bu məsələdə müəyyən tənliklər, komitələr qurulması, vahid bir hədəf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi.

Fikrimcə, alınan nəticələr və təkliflər Azərbaycanda prudensial siyasətin inkişafına müsbət təsir göstərəcək, bank nəzarəti qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına, sistem təhdidlərinin dəqiq proqnozlaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş (2016), Audit. Bakı, “Azərbay. Dövlət İqtisad Un-ti”, - 310 səh
2. Hacıyev .R.İ (2017), Təftiş və nəzarət, Bakı, “Azərnəşr”,-213 səh
3. Quliyev F. M, Əzizov R. N, İbrahimov Z. H (2016), Beynəlxalq bank auditi. Bank, “Elm və təhsil”-328 səh
4. Namazova C.B (2015), Praktiki Audit. Bakı, “Azərnəşr”, -286 səh
5. Yaqubov. Ş.H, Novruzov V.T., Qənizadə R.T., (2018), Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri. Bakı, “Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu”, -44 səh

Rus dilində

1. Бариленко В.И (2019), Анализ финансовой отчетности /, –М.: КНОРУС, –309 с.
2. Васильчук, О.И, Основы управления предприятиями сферы услуг. Сибирская финансовая школа. -2019. -№ 3, с.87-103
3. Кириченко, М. Системы внутреннего контроля. Организационные аспекты построения. // Финансовая . -2021. -№ 1, с.142-168
4. Кошанов, О.Ю. Оценка системы внутреннего контроля по международным стандартам аудита // МСФО и МСА в кредитной организации. –2020 –№ 4, с.187-201
5. Мельник М.В (2018), Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия : учебное пособие / М.: ФОРУМ: ИНФРА М,–292 с
6. Нечитайло, А.И. Понятие, сущность и принципы разработки концепций бухгалтерского учета и отчетности, // Аудит и финансовый анализ. –2019. –№ 6. - с. 38-53

7. Одегова, Н.А. Оценка эффективности системы внутреннего контроля операций с долговыми финансовыми вложениями. / Н.А. Одегова. // Аудитор. –2019. –№ 3, с.187-201.
8. Панкратова, Л.А. Внутренний аудит в современной системе управления организацией. // Аудитор. –2020. –№ 10, с.165-198
9. Петрова, В. И (2020), Управленческий учет и анализ / ИНФРА-М,. – 500 с.
10. Рыбалко О.А. Стратегическое планирование и бюджетирование как базовые элементы современной системы управления // Международный бухгалтерский учет, –2020. –№ 19, с.39-52
11. Савельев, И. Как проверить бюджет на устойчивость к рыночным потрясениям // Финансовый директор. –2020. –№ 10, с.36-52
12. Ситнов, А.А. (2020), Аудит информационных систем: монография для магистров / –М.:ЮНИТИ-ДАНА, –239 с.
13. Соловьева, О.В. (2017), Международные стандарты финансовой отчетности. Концептуальные основы подготовки и представления финансовой отчетности. / -М.: Эксмо,–285 с
14. Сотникова Л.В. (2019), Бухгалтерская отчетность организации./ М.: Издательский дом БИНФА,. -704 с.
15. Твердохлебов, В.В. Бюджетирование позволяет грамотно спланировать и определить эффективность деятельности компании// Российский налоговый курьер. –2019. –№ 13, с.154-173
16. Шевченко, Е.С Сравнительный анализ стандартов управления рисками, Управление в кредитной организации. –2016. –№ 2. с.101-154
17. Шуремов, Е.Л. (2019), Информационные системы управления предприятиями, –М.: Бухгалтерский учет, –112 с.

İngilis dilində

1. Segoviano M and Goodhart, C (2019), Basel and Procyclicity: A Comparison of the Standard and IRB Approaches to an Improved Credit Risk Methodel, LSE, London, unpublished.
2. Sodre, M. C and Gottschalk, R (2018), Implementation of Basel II Rules in Amercian: What are the Implications of Development Finance, November, Brighton, unpublished. Forthcoming as IDS Working Paper.
3. Griffith-Jones, S (2018), How to Prevent the New Basel Capital Accord Harming Developing Countries, paper presented at the IMF-World Bank Annual Meetings at Dubai, September.
4. Griffith-Jones, S., Spratt and Segoviano, M (2018), CAD III and Developing Countries: The Potential Impact of Diversfication Effect of International Lending Patterns or Procyclicality, IDS, unpublished.
5. Sen, S. (2019), Basel norms on capital adequacy, the banking sector and impact on credit for SMEs and the poor in India, July, New Delhi, unpublished. Forthcoming as IDS Working Paper.
6. Washington S and Ghosh. S (2019), Bank Restructuring, Basel Norms and Credit to the Poor and SMEs' Economic and Political Weekly, April.

İnternet resursları

1. <http://www.e-qanun.az/framework/10901>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/5530>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/7588>
4. <https://kapitalbank.az>, Kapital bank:
5. <https://www.pashabank.az/lang,az/>, Paşa Bank
6. <https://www.xalqbank.az/>, Xalq Bank
7. www.cbar.gov.az , Azərbaycan Respublikasının Mərkəi Bankının saytı
8. www.maliyye.gov.az , Azərbaycan Respublikası Maliyyə Naziriyinin saytı

9. www.sai.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının saytı
10. www.taxes.gov.az , Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Prudensial siyasət: sistem riski.....	32
Cədvəl 2: Makroprudensial və Mikroprudensial fərqlilikləri.....	38
Cədvəl 3: Makro və mikroprudensial siyasətin spesifik alətləri.....	41
Cədvəl 4: Kapital bankın son dörd ilin IV rübü üzrə I dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).....	51
Cədvəl 5: Kapital bankın son dörd ilin IV rübü üzrə II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).....	51
Cədvəl 6: Aktivlər üzrə ehtiyat dərəcələri.....	52
Cədvəl 7: Kapital bankın məcmu kapital dəyişmələri (min AZN).....	53
Cədvəl 8: Xalqbankın I və II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).....	54
Cədvəl 9: Xalq bankın son dörd ilin IV rübü üzrə məcmu kapital dəyişmələri (manatla).....	55
Cədvəl 10: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə I dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).....	56
Cədvəl 11: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə II dərəcəli kapital dəyişmələri (min AZN).....	57
Cədvəl 12: Paşabankın son dörd ilin IV rübü üzrə məcmu kapital dəyişmələri (min AZN).....	57

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Kapital bankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital dəyişmələri.....	54
Diaqram 2: Xalq bankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital	

dəyişmələri.....	56
Diagram 3: Paşabankın 2020-ci ilin rübləri üzrə məcmu kapital dəyişmələri.....	58

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Maliyyə nəzarətinin elementləri.....	13
Şəkil 2: Maliyyə nəzarəti mexanizmi.....	14
Şəkil 3: Maliyyə nəzarətinin təsnifatı.....	16
Şəkil 4: Daxili nəzarət.....	18